

C. C R I S P I
SALLUSTII
B E L L I
CATILINARII
E T
JUGURTHINI
HISTORIÆ.

EDINBURGI,

GULIELMUS GED, Aurifaber Edinensis. non Typis
mobilibus, ut vulgo fieri solet, sed Tabellis seu
Laminis fuis, excudebat. MDCCXLIV.

1881

1882

1883

1884

1885

1886

1887

1888

1889

1890

1891

1892

1893

C. CRISPI SALLUSTII BELLUM CATILINARIUM,

SIVE

DE CONJURATIONE CATILINÆ

EJUSQUE SOCIORUM

OMNIS homines, qui sese student præ-
stare ceteris animalibus, summa o-
pe niti decet, vitam silentio ne
transeant, veluti pecora, quæ na-
tura prona atque ventri obedientia finxit. Sed
nostra omnis vis in animo & corpore sita: ani-
mi imperio, corporis servitio magis utimur. al-
terum nobis cum dis, alterum cum belluis
commune est. Quo mihi rectius videtur, in-
genii, quam virium opibus gloriam quærere,
&, quoniam vita ipsa, qua fruimur, brevis
est, memoriam nostri quam maxime longam
efficere. Nam divitiarum & formæ gloria fluxa
atque fragilis: virtus clara æternaque habetur.
Sed diu magnum inter mortalis certamen fuit,
vine corporis, an virtute animi res militaris
magis procederet. Nam & prius, quam inci-
pias, consulto: &, ubi consulueris, mature
facto.

A

facto opus est. Ita utrumque per se indigens, alterum alterius auxilio eget.

II. Igitur initio Reges (nam in terris nomen imperii id primum fuit) diversi, pars ingenium, alii corpus exercebant: & jam tum vita hominum sine cupiditate agitabatur, sua cuique satis placebant. Postea vero quam in Asia Cyrus, in Græcia Lacedæmonii & Athenienses cœpere urbes atque nationes subigere, lubricinam dominandi causam belli habere, maximam gloriam in maximo imperio putare: tum demum periculo atque negotiis compertum est, in bello plurimum ingenium posse. Quod si Regum atque imperatorum animi virtus in pace ita, uti in bello, valeret, æquabilius atque constantius sese res humanæ haberent; neque aliud alio ferri, neque mutari ac misceri omnia cerneret. Nam imperium facile his artibus retinetur, quibus initio partum est. Verum ubi pro labore desidia, pro continentia & æquitate lubrico atque superbia invasere; fortuna simul cum moribus immutatur. ita imperium semper ad optimum quemque a minus bono transfertur. Quæ homines arant, navigant, ædificant, virtuti omnia parent. Sed multi mortales dediti ventri atque somno, indocti incultique vitam, sienti peregrinantes, transgere: quibus, profecto contra naturam, corpus voluptati, anima oneri fuit. eorum ego vitam mortemque juxta æstumo, quoniam de utraque siletur. Verum enim vero is demum mihi vivere atque frui anima videtur, qui aliquo negotio intentus, præclari facinoris, aut artis bonæ famam quærit. Sed in magna copia rerum aliud alii natura iter ostendit.

III. Pulchrum est bene facere reipublicæ: etiam bene dicere haud absurdum est: vel pace vel bello clarum fieri licet: & qui fecere, & qui facta aliorum scripsere multi laudantur. Ac mihi quidem, tamen etsi haudquaquam par gloria sequatur scriptorem & auctorem rerum; tamen in primis arduum videtur res gestas scribere: primum quod facta dictis sunt exæquanda: dehinc, quia plerique, quæ delicta reprehenderis, malivolentia & invidia putant: ubi de magna virtute & gloria bonorum memores, quæ sibi quisque facilia factu putat, æquo animo accipit; supra ea, veluti ficta, pro falsis ducit. Sed ego adolescentulus initio, sicuti plerique, studio ad rempublicam latus sum, ibique mihi advorsa multa fuere. Nam pro pudore, pro abstinentia, pro virtute; audacia, largitio, avaritia vigeant. Quæ tametsi animus aspernabatur, insolens malarum artium; tamen inter tanta vitia imbecilla ætas ambitione corrupta tenebatur: ac me, cum ab reliquorum malis moribus dissentirem, nihilo minus honoris cupido, eadem, quæ ceteros, fama atque invidia vexabat.

IV. Igitur ubi animus ex multis miseriis atque periculis requievit, & mihi reliquam ætatem a republica procul habendam decrevi; non fuit consilium secordia atque desidia bonum otium conterere: neque vero agrum colendo, aut venando, servilibus officiis intentum; ætatem agere; sed a quo inepto studio me ambitio mala detinuerat, eodem regressus, statui res gestas populi Romani carptim, ut quæque memoria digna videbantur, perscribere: eo magis, quod mihi a spe, metu, partibus reipublicæ animus liber erat. Igitur de Catilinæ conjura-

ratione, quam verissime potero, paucis absolvam. nam id facinus in primis ego memorabile existumo, sceleris atque periculi novitate. De cuius hominis moribus pauca prius explananda sunt, quam initium narrandi faciam.

V. **LUCIUS CATILINA** nobili genere natus, magna vi & animi & corporis, sed ingenio malo pravoque. Huic ab adolescentia bella intestina, caedes, rapinae, discordia civilis grata fuere: ibique juventutem suam exercuit. Corpus patiens inediae, vigiliae, algoris, supra quam cuique credibile est. Animus audax, subdolus, varius, cuius rei libet simulator ac dissimulatore, alieni appetens, sui profusus, ardens in cupiditatibus: satis loquentiae, sapientiae parum. Vastus animus immoderata, incredibilia, nimis alta semper cupiebat. Hunc post dominationem Lucii Sullae libido maxima invaserat reipublicae capiundae: neque id quibus modis adsequeretur, dum sibi regnum pararet, quidquam pensi habebat. Agitabatur magis magisque in dies animus ferox inopia rei familiaris, & conscientia scelerum: quae utraque his artibus auxerat, quas supra memoravi. Incitabant praeterea corrupti civitatis mores, quos pessuma ac diversa inter se mala, luxuria atque avaritia vexabant. Res ipsa hortari videtur, quoniam de moribus civitatis tempus admonuit, supra repetere, ac paucis instituta maiorum, domi militiaeque, quomodo reipublicam habuerint, quantamque reliquerint: ut paulatim immutata, ex pulcherrima pessuma ac flagitiosissima facta sit, disserere.

VI. Urbem Romanam, sicuti ego accepi, condidere atque habuere initio Trojani, qui, Aenea duce,

duce, profugi, sedibus incertis vagabantur : cumque his Aborigines genus hominum agreste, sine legibus, sine imperio, liberum arque solutum. Hi postquam in una mœnia convenire, dispari genere, dissimili lingua, alius alio more viventes : incredibile memoratu est, quam facile coaluerint. Sed postquam res eorum civibus, moribus, agris aucta, satis prospera satisque pollens videbatur ; sicuti pleraque mortalium habentur, invidia ex opulentia orta est. Igitur Reges populique finitimi bello tentare : pauci ex amicis auxilio esse, nam ceteri metu percussi a periculis aberant. At Romani domi militiæque intenti festinare, parare, alius alium hortari, hostibus obviam ire, libertatem, patriam parentesque armis tegere. post, ubi pericula virtute propulerant, sociis atque amicis auxilia portabant : magisque dandis, quam accipiundis beneficiis amicitias parabant. Imperium legitimum, nomen imperii regium habebant : electi, quibus corpus annis infirmum, ingenium sapientia validum, reipublicæ consultabant. hi vel ætate, vel curæ similitudine PATRES appellabantur. Post, ubi regium imperium, quod initio conservandæ libertatis, atque augendæ reipublicæ fuerat, in superbiam dominationemque convertit ; immutato more, annua Imperia, binosque Imperatores sibi fecere. eo modo minime posse putabant per licentiam insolescere animum humanum.

VII. Sed ea tempestate cœpere se quisque extollere, magisque ingenium in promptu habere. Nam Regibus boni quam mali suspectiores sunt, semperque his aliena virtus formido-

losa

C. CRISPI SALLUSTII

iosa est. Sed civitas, incredibile memoratu est, adepta libertate, quantum brevi creverit. tanta cupido gloriæ inceslerat. Jam primum juven- tus, simul laboris ac belli patiens erat, in ca- stris per usum militiam discebat : magisque in decoris armis & militaribus equis, quam in scortis atque conviviis lubidinem habebant. Igitur talibus viris non labos insolitus, non lo- cus ullus asper, aut arduus erat, non armatus hostis formidolosus : virtus omnia domuerat. Sed gloriæ maxumum certamen inter ipsos e- rat : sese quisque hostem ferire, murum ad- scendere, conspici, dum tale facinus faceret, properabat : eas divitias, eam bonam famam magnamque nobilitatem putabant : laudis a- vidi, pecuniæ liberales erant : gloriam ingen- tem, divitias honestas volebant. Memorare possem, quibus in locis maxumas hostium co- pias populus Romanus parva manu fuderit, quas urbis, natura munitas, pugnando cepe- rit ; ni ea res longius ab incepto traheret.

VIII. Sed profecto Fortuna in omni re do- minatur : ea res cunctas ex lubidine magis, quam ex vero celebrat obscuratque. Atheni- ensium res gesta, sicuti ego aestimo, satis am- plæ magnificæque fuere ; verum aliquanto mi- nores tamen, quam fama feruntur. Sed quia provenire ibi scriptorum magna ingenia, per terrarum orbem Atheniensium facta pro ma- xumis celebrantur. Ita eorum, qui fecere, vir- tus tanta habetur, quantum verbis eam potu- ere extollere præclara ingenia. At populo Ro- mano numquam ea copia fuit : quia prudentis- simus quisque negotiosus maxume erat : in- genium nemo sine corpore exercebat : optu-
ma

mus quisque facere, quam dicere; sua ab aliis benefacta laudari, quam ipse aliorum narrare malebat.

IX. Igitur domi militiaeque boni mores colebantur. concordia maxuma, minuma avaritia erat: jus bonumque apud eos non legibus magis, quam natura valebar. Jurgia, discordias, similitates cum hostibus exercebant: cives cum civibus de virtute certabant. in suppliciis Deorum magnifici, domi parci, in amicis fideles erant. Duabis his artibus, audacia in bello, ubi pax evenerat æquitate seque remque publicam curabant. Quarum rerum ego maxuma documenta hæc habeo, quod sæpius vindicatum est in eos, qui contra imperium in hostem pugnaverant, quique tardius, revocati, bello excesserant, quam qui signa relinquere, aut pulsi, loco cedere ausi erant. In pace vero, quod beneficiis, quam metu imperium agitabant, &, accepta injuria, ignoscere, quam persequi malebant.

X. Sed ubi labore atque justitia respublica crevit, Reges magni bello domiti, nationes feræ & populi ingentes vi subacti, Carthago, æmula imperii Romani ab stirpe interiit, cuncta maria terræque patebant: sævire Fortuna ac miscere omnia cepit. Qui labores, pericula, dubias atque asperas res facile toleraverant, iis orium, divitiæ, optandæ aliis, oneri miseriæque fuere. Igitur primo pecuniæ, deinde imperii cupido crevit: ea quasi materies omnium malorum fuere. Namque avaritia fidem, probitatem, ceterasque artis bonas subvertit; pro his superbiam, crudelitatem, Deos neglegere, omnia venalia habere edocuit. Ambitio mul-

vos mortalis falsos fieri subegit; aliud clausum in pectore, aliud in lingua promptum habere; amicitias inimicitiasque non ex re, sed ex commodo aestumare; magisque vultum, quam ingenium bonum habere. Hæc primo paullatim crescere, interdum vindicari. post ubi, contagio quasi, pestilentia invasit, civitas immutata, imperium ex justissimo atque optimo crudele intolerandumque factum.

XI. Sed primo magis ambitio, quam avaritia, animos hominum exercebat: quod tamen vitium propius virtutem erat. Nam gloriam, honorem, imperium, bonus, ignavus, æque sibi exoptant: sed ille vera via nititur; huic quia bonæ artes desunt, dolis atque fallaciis contendit. Avaritia pecuniæ studium habet, quam nemo sapiens concupivit. ea, quasi venenis malis imbuta, corpus animumque virilem effeminat: semper infinita, insatiabilis, neque copia, neque inopia minuitur. Sed postquam L. Sulla, armis recepta republica, bonis initiis malos eventus habuit; rapere omnes, trahere, domum alius, alius agros cupere: neque modum, neque modestiam victores habere, foeda crudeliaque in civibus facinora facere. Huc accedebat, quod L. Sulla exercitum, quem in Asiam ductaverat, quo sibi fidum faceret, contra morem majorum, luxuriose nimisque liberaliter habuerat. loca amœna, voluptaria, facile in otio ferocis militum animos molliverant. Ibi primum insuevit exercitus populi Romani amare, potare; signa, tabulas pictas, vasa cæлата mirari; ea privatim ac publice rapere; delubra spoliare; sacra profanaque omnia polluere. Igitur hi milites, postquam victoriam

CATILINA. CAP. XIII.

Victoriam adepti sunt, nihil reliqui victis fecere. Quippe secundæ res sapientium animos fatigant: ne illi corruptis moribus victoriæ temperarent.

XII. Postquam divitiæ honori esse cœpere, & eas gloria, imperium, potentia sequebatur: hebescere virtus, paupertas probro haberi, innocentia pro malivolentia duci cœpit. Igitur ex divitiis juventutem luxuria atque avaritia, cum superbia invasere: rapere, consumere; sua parvi pendere, aliena cupere; pudorem, pudicitiam, divina atque humana promiscua, nihil pensi atque moderati habere. Operæ pretium est, cum domos atque villas cognoveris in urbium modum exædificatas, visere templa Deorum, quæ nostri majores, religiosissimi mortales fecere. Verum illi delubra Deorum pietate, domos sua gloria decorabant; neque victis quidquam præter injuriæ licentiam eripiebant. At hi contra ignavissimi homines, per summum scelus, omnia ea fociis adimere, quæ fortissimi viri victores reliquerant: proinde quasi injuriam facere, id demum esset imperio nri.

XIII. Nam quid ea memorem, quæ nisi iis, qui videre, nemini credibilia sunt: a privatis compluribus subversos montes, maria constructa esse. quibus mihi videntur ludibrio fuisse divitiæ; quippe, quas honeste habere licebat, abuti per turpitudinem properabant. Sed lubrico stupri, ganeæ ceterique cokus non minor incesserat: viros pati muliebria, mulieres pudicitiam in propatulo habere; vescendi causâ terra marique omnia exquirere; dormire prius, quam somni cupido esset; non famem, aut

situm; neque frigus, neque lassitudinem oppetiri, sed ea omnia luxu ante capere. Hæc in ventutem, ubi familiares opes defecerant, ad facinora incendebant. Anims imbutus malis artibus haud facile lubricinibus carebat: eo profusius omnibus modis quæstui atque sumtui deditus erat.

XIV. In tanta tamque corrupta civitate Catilina, id, quod factum facillimum erat, omnium flagitiorum atque facinorum circum se, tamquam stipatorum, catervas habebat. Nam quicumque impudicus, adulter, ganeo; manu, ventre, pene, bona patria laceraverat; quique alienum æs grande conflaverat, quo flagitium, aut facinus redimeret; præterea omnes undique parricidæ, sacrilegi, convicti judiciis, aut pro factis iudicium timentes; ad hoc, quos manus atque lingua, perjurio aut sanguine civili alebat; postremo omnes, quos flagitium, egestas, conscius animus exagitabat: ii Catilinæ proximi familiaresque erant. Quod si quis etiam a culpa vacuus in amicitiam ejus inciderat; quotidiano usu atque illecebris facile par similisque ceteris efficiebatur. Sed maxime adolescentium familiaritates adpetebat: eorum animi molles & ætate fluxi, dolis haud difficulter capiebantur. Nam uti cujusque studium ex ætate flagrabat, aliis scorta præbere; aliis canes atque equos mercari; postremo neque sumtui, neque modestiæ suæ parcere, dum illos obnoxios fidosque faceret. Scio, fuisse nonnullos, qui ita æstumarent, juventutem, quæ domum Catilinæ frequentabat, parum honeste pudicitiam habuisse; sed ex aliis rebus magis, quam quod cuiquam compertum foret, hæc summa valebat.

XV. Jam primam adolescens Catilina multa nefanda supra fecerat, cum virgine nobili, cum sacerdote Vestæ, alia hujusmodi contra jus fasque. postremo captus amore Aureliæ Orestilæ, cujus præter formam, nihil umquam bonus laudavit; quod ea nubere illi dubitabat, timens privignum adulta ætate; pro certo creditur, necaro filio, vacuam domum scelestis nuptiis fecisse. Quæ quidem res mihi in primis videtur causâ fuisse facinoris maturandi. Namque animus impurus, dis hominibusque infestus, neque vigiliis neque quietibus sedari poterat: ita conscientia mentem excitam vastabat. Igitur colos exsanguis, fædi oculi, citus modo, modo tardus incessus; prorsus in facie cultuque vecordia inerat.

XVI. Sed juventutem, quam, ut supra diximus, illexerat, multis modis mala facinora edocebat. Ex illis testes signatoresque falsos commodare; fidem, fortunas, pericula vilia habere; post, ubi eorum famam atque pudorem attriverat, majora alia imperabat: si causâ peccandi in præsens minus suppetebat, nihilo minus insontes, sicuti fontes, circumvenire, jugulare. scilicet, ne per otium torpescerent manus aut animus, gratuito potius malus atque crudelis erat. His amicis sociisque confisus Catilina, simul quod æs alienum per omnis terras engens erat, & quod plerique Sullani milites, largius suo usi, rapinarum & victoriæ veteris memores civile bellum exoprabant; opprimendæ reipublicæ consilium cepit. In Italia nullus exercitus: Cn. Pompeius in extremis terris bellum gerebat: ipsi consulum petundi magna spes: senatus nihil sane intentus: rursus tran-

tranquillaque res omnes ; sed ea prorsus oppor-
 tuna Catilinæ.

XVII. Igitur circiter Kalendas Junias, L. Cæfare & C. Figulo Consulibus, primo singulos adpellare : hortari alios, alios tentare : opera suas, imparatam rempublicam, magna præmia conjurationis docere. Ubi satis explorata sunt, quæ voluit ; in unum omnis convocat, quibus maxuma necessitudo, & plurimum audacia. Eo convenere senatorii ordinis P. Lentulus Sura, P. Autronius, L. Cassius Longinus, C. Cethegus, P. & Servius Sullæ, Servii filii, L. Vargunteius, Q. Annius, M. Porcius Læca, L. Bestia, Q. Curius : præterea ex equestri ordine M. Fulvius Nobilior, L. Statilius, P. Gabinus Capito, C. Cornelius : ad hoc multi ex coloniis & municipiis, domi nobiles. Erant præterea complures paullo occultius consilii hujusce participes nobiles, quos magis dominationis spes hortabatur, quam inopia, aut alia necessitudo. Ceterum juvenus pleraque, sed maxime nobilium, Catilinæ inceptis favebat. quibus in otio vel magnifice, vel molliter vivere copia erat, incerta pro certis, bellum, quam pacem, malebant. Fuere item ea tempestate, qui crederent M. Licinium Crassum non ignarum ejus consilii fuisse ; quia Cn. Pompeius invisus ipsi magnum exercitum duxerat, cujusvis operæ voluisse contra illius potentiam crescere : simul consilium, si conjunctio valuisset, facile apud illos principem se fore.

XVIII. Sed antea item conjuravere pauci contra rempublicam, in quibus Catilina. de qua quam verissime potero dicam. L. Tullo, M. Lepido consulibus, P. Autronius & P. Sullæ

legibus ambitus interrogati poenas dederant. Post paullo Catilina, pecuniarum repetundarum reus, prohibitus erat consulatum petere; quod intra legitimos dies profiteri nequiverit. Erat eodem tempore Cn. Piso, adolescens nobilis, summæ audaciæ, egens, factiosus, quem ad perturbandam rempublicam inopia atque mali mores stimulabant. Cum hoc Catilina & Auronius, consilio communicato, parabant in Capitolio Kalendis Januariis L. Cottam & L. Torquatum Consules interficere; ipsi, fascibus correptis, Pisonem cum exercitu ad obtinendas duas Hispanias mittere. Ea re cognita rursus, in Nonas Februarias consilium cædis transferant. Jam tum non Consulibus modo, sed plerisque Senatoribus perniciem machinabantur. Quod ni Catilina maturasset pro curia signum sociis dare; eo die, post conditam urbem Romanam, pessimum facinus patratum foret. Quia nondum frequentes armati convenerant; ea res consilium diremit.

XIX. Postea Piso in citeriorem Hispaniam Quæstor pro Prætoris missus est, adnitere Crasso; quod eum infestum inimicum Cn. Pompeio cognoverat. Neque tamen senatus provinciam invitatus dederat: quippe fœdum hominem a republica procul esse volebat: simul, quia boni quam plures præsidium in eo putabant: & jam tum potentia Cn. Pompeii formidolosa erat. Sed is Piso, in provinciam ab equitibus Hispaniis, quos in exercitu ducebat, iter faciens, occisus est. Sunt, qui ita dicunt, imperia ejus injusta, superba, crudelia, barbaros nequiverisse pati: alii autem, equites illos, Cn. Pompeii veteres fidosque clientes, voluntate ejus Pisonem ad-

adgressos: nunquam Hispanos præterea tale facinus fecisse, sed imperia sæva multa antea perpressos. Nos eam rem in medio relinquentes, De superiori conjuratione satis dictum.

XX. Catilina ubi eos, quos paullo ante memoravi, conrenisse videt: tametsi cum singulis multa sæpe egerat; tamen in rem fore credens universos adpellare & cohortari, in abditam partem ædium secedit: atque ibi, omnibus arbitris procul amotis, orationem hujuscemodi habuit.

“ Ni virtus, fidesque vestra spectata mihi forent, nequidquam opportuna res cecidisset; spes magna, dominatio in manibus frustra fuissent: neque ego per ignaviam, aut vana ingenia, incerta pro certis captarem. Sed quia multis & magnis tempestatibus vos cognovi fortes fidosque mihi: eo animus ausus maximum atque pulcherrimum facinus incipere: simul quia vobis, eadem mihi, bona malaque intellexi. nam idem velle atque nolle, ea demum firma amicitia est. Sed ego quæ mente agitavi, omnes jam antea diversi audistis. Ceterum mihi in dies magis animus accenditur, cum considero, quæ conditio vitæ futura sit, nisi nosmet ipsi vindicamus in libertatem. Nam postquam respublica in paucorum jus atque ditionem concessit; semper illis Reges, Terrarchæ vectigales esse: populi, nationes stipendia pendere: ceteri omnes, strenui, boni, nobiles atque ignobiles, vulgus sumus, sine gratia, sine auctoritate, his obnoxii, quibus, si respublica valeret, formidini essemus. Itaque omnis gratia, potentia, honos, divitiæ apud illos sunt, aut nulli

" illi volunt : repulsas nobis reliquere, peri-
 " cula, judicia, egestatem. Quæ quousque tan-
 " dem patiementini fortissimi viri? nonne emo-
 " ri per virtutem præstat, quam viram mise-
 " ram atque inhonestam, ubi alienæ superbiæ
 " ludibrio fuseris, per dedecus amittere? Ve-
 " ram enim vero pro Deum atque hominum
 " fidem! victoria nobis in manu, viget ætas,
 " animus valet : contra illis annis atque di-
 " vitiis omnia consenserunt. tantum modo in-
 " cepto opus est : cetera res expediet. Etenim
 " quis mortalium, cui virile ingenium, tolera-
 " re potest, illis divitias superare, quas pro-
 " fundant in extruendo mari & montibus co-
 " aquandis ; nobis rem familiarem etiam ad
 " necessaria deesse? illos binas, aut amplius,
 " domos continuare ; nobis larem familiarem
 " nusquam ullam esse? Cum tabulas, signa,
 " torenmata emunt ; nova dirunt, alia ædi-
 " fificant ; postremo omnibus modis pecuniam
 " trahunt, vexant, tamen summa lubricine di-
 " vitias vincere nequeunt. At nobis domi ino-
 " pia, foris res alienum : mala res, spes mul-
 " to asperior. denique, quid reliqui habemus,
 " præter miseram animam? Quin igitur ex-
 " pergiscimini? En illa, illa, quam sæpe opta-
 " stis, libertas, præterea divitiæ, decus, gloria in
 " oculis sita sunt! Fortuna omnia victoribus
 " præmia posuit. Res, tempus, pericula, ege-
 " stas, belli spolia magnifica magis, quam ora-
 " tio, horrentur. Vel imperatore, vel milite
 " me utimini. neque animus, neque corpus a
 " vobis aberit. Hæc ipsa, ut spero, vobiscum
 " Consul agam : nisi forte animus fallit, & vos
 " servire, quam imperare, parati estis. "

14. C. CRISPI SALLUSTII

XXI. Postquam accepere ea homines, quibus mala abunde omnia erant, sed neque res, neque spes bona ulla, tamen etsi illis quieta movere, magna merces videbatur; tamen postulare plerique, uti proponeret, quæ conditio belli foret: quæ præmia armis peterent: quid ubique opis aut spei haberent. Tum Catilina polliceri tabulas novas, proscriptionem locupletium, magistratus, sacerdotia; rapinas, alia omnia, quæ bellum atque lubido victorum fert. Præterea esse in Hispania citeriore Pisonem, in Mauretania cum exercitu P. Sittium Nucerinum, consilii sui participes: petere consulatum C. Antonium, quem sibi collegam fore speraret, hominem & familiarem, & omnibus necessitudinibus circumventum: eo Consulem initium agendi facturum. Ad hoc maledictis increpat ornis bonos: suorum unumquemque nominans laudare; admonebat alium egestatis, alium cupiditatis suæ, complures periculi aut ignominiae, tantos victoriæ Sullanæ, quibus ea prædæ fuerat. Postquam omnium animos alacris videt; cohortatus, ut petitionem suam curæ haberent, conventum dimisit.

XXII. Fuere ea tempestate, qui dicerent, Catilinam, oratione habita, cum ad iurandum popularis sceleris sui adigeret, humani corporis sanguinem, vino permixtum, in pateris circumtulisse; inde, cum post exsecrationem omnes degustavissent, sicuti in sollemnibus sacris fieri consuevit, aperuisse consilium suum, atque eo, dictitare, fecisse, quo inter se fidi magis forent, alius alii tanti facinoris conscii. Nonnulli ista hæc, multa præterea existimabant ab iis, qui Ciceronis invidiam, quæ postea orta est, le-

niri credebant atrocitate sceleris eorum, qui pœnas dederant. Nobis ea res pro magnitudine parum comperta est.

XXIII. Sed in ea conventionē fuit Q. Curius, natus haud obscuro loco, flagitijs atque facinoribus coopertus; quem Censores senatu probri gratia amoverant. Huic homini non minor vanitas, quam audacia; neque reticere, quæ audierat, neque suamet ipse scelera occultare. prorsus neque dicere, neque facere quidquam pensi habebat. Erat ei cum Fulvia, muliere nobili, stupri vetus consuetudo; cui cum minus gratus esset, quia inopia minus largiri poterat, repente glorians maria montesque polliceri cepit; minari interdum ferro, nisi obnoxia foret: postremo ferocius agitare, quam solitus erat. At Fulvia insolentiæ Curii causâ cognita, tale periculum reipublicæ haud occultum habuit; sed, sublato auctore, de Catilinæ conjuratione quæ quoque modo audierat compluribus narravit. Ea res in primis studia hominum accendit ad consularum mandandum M. Tullio Ciceroni. Namque antea pleraque nobilitas invidia æstuabat, & quasi pollui consulum credebant, si eum, quamvis egregius, homo novus adeptus foret. Sed ubi periculum advenit, invidia atque superbia post fuere.

XXIV. Igitur comitiis habitis, Consules declarantur M. Tullius & C. Antonius. quod factum primo popularis conjurationis concusserrat. Neque tamen Catilinæ furor minuebatur; sed in dies plura agitare; arma per Italiam locis opportunis parare; pecuniam suam, aut amicorum fide sumtam mutnam, Fæculas ad Manlium quemdam portare, qui postea princeps fuit.

38 C. CRISPI SALLUSTII

belli faciundi. Ea tempestate plurimos cujusque generis homines adscivisse dicitur; mulieres etiam aliquot, quæ primo ingentis sumtus stupro corporis toleraverant: post ubi ætas tantummodo quæstui, neque luxuriæ modum fecerat, æs alienum grande conflaverant. per eas se Catilina credebatur posse servitia urbana sollicitare, urbem incendere, viros earum vel adungere sibi, vel interficere.

XXV. Sed in his erat Sempronia, quæ multa sæpe virilis audaciæ facinora commiserat. Hæc mulier genere atque forma, præterea viro, liberis, satis fortunata: litteris Græcis atque Latinis docta: psallere, saltare elegantius, quam necesse est probæ: multa alia, quæ instrumenta luxuriæ. Sed ei cariora semper omnia, quam decus atque pudicitia fuit: pecuniæ an famæ minus parceret, haud facile discerneres: lubido sic accensa, ut sæpius peteret viros, quam peteretur. Sed ea sæpe antehac fidem prodiderat, creditum abjuraverat, cædis conscia fuerat, luxuria atque inopia præceps abierat. Verum ingenium ejus haud absurdum; posse versus facere, jocum movere, sermone uti vel modesto, vel molli, vel procaci. prorsus multæ facciæ multusque lepos inerat.

XXVI. His rebus comparatis, Catilina nihil minus in proximum annum consulatum petebat; sperans, si designatus foret, facile se ex voluntate Antonio usurum. Neque interea quietus erat, sed omnibus modis insidias parabat Ciceroni. Neque illi tamen ad cavendum dolus, aut astutiæ deerant. Namque a principio consulatus sui, multa pollicendo per Fulvian, effecerat, ut Q. Curius, de quo paullo ante
memo-

memoravi, consilia Catilinæ sibi proderet. Ad hoc collegam suum Antonium pactione provinciæ expulerat, ne contra rempublicam sentiret. circum se præsidia amicorum atque clientium occulte habebat. Postquam dies comitiorum venit, & Catilinæ neque petitio, neque insidiæ, quas consulibus in campo fecerat prospere cessere; constituit bellum facere, & extrema omnia experiri: quoniam quæ occulte tentaverat, aspera fœdæque evenerant.

XXVII. Igitur C. Manlium Fæsulas atque in eam partem Etruriæ, Septimium quemdam Camertem in agrum Picenum, C. Julium in Apuliam dimisit; præterea alium alio, quem ubique opportunum credebat. Interea Romæ multa simul moliri; Consuli insidias tendere, parare incendia, opportuna loca armatis hominibus obsidere: ipse cum telo esse, item alios jubere: hortari, uti semper intenti paratique essent: dies noctesque festinare, vigilare, neque insomniis neque labore fatigari. Postremo ubi multa agitantibus nihil procedit, rursus intempesta nocte conjurationis principes convocat per M. Porcium Læcam: ibique multa de ignavia eorum questus, docet, "se Manlium præmisisse ad eam multitudinem, quam ad capiunda arma paraverat; item alios in alia loca opportuna, qui initium belli facerent; seque ad exercitum proficisci cupere, si prius Cicero nem oppressisset: cum suis consiliis multum obsicere."

XXVIII. Igitur perterritis ac dubitantibus ceteris, C. Cornelius, eques Romanus, operam suam pollicitus, & cum eo L. Vargunteius Senator, constituere ea nocte paullo post cum
arma.

armatis hominibus, sicuti salutarum introire ad Ciceronem, ac de improvviso domi suæ impararum confodere. Curius ubi intellegit, quantum periculi Consuli impendat, propere per Fulviam dolum, qui parabatur, enunciat. Ita illi janua prohibiti, tantum facinus frustra susceperant. Interea Manlius in Etruria plebem sollicitare, egestate simul, ac dolore injuriæ novarum rerum cupidam: quod, Sullæ dominatione, agros bonaque omnia amiserat; præterea latrones cujusque generis, quorum in ea regione magna copia erat; nonnullos ex Sullanis colonis, quibus lubido atque luxuria ex magnis rapinis nihil reliqui fecerant.

XXIX. Ea cum Ciceroni nunciarentur; accipiti malo permotus, quod neque urbem ab insidiis privato consilio longius tueri poterat, neque exercitus Manlii quantus, aut quo consilio foret, satis compertum habebat, rem ad senatum refert, jam antea vulgi rumoribus excitatam. Itaque, quod plerumque in atroci negotio solet, senatus decrevit, **DARENT OPERAM CONSULES, NE QUID RESPUBLICA DETRIMENTI CAPERET.** Itaque potestas per senatum, more Romano, magistratui maxuma permittitur: exercitum parare, bellum gerere, coercere omnibus modis socios atque civis: domi militiaque imperium atque judicium summum habere; aliter, sine populi jussu, nulli earum rerum Consuli jas est.

XXX. Post paucos dies L. Sænius Senator in senatu litteras recitavit, quas Fæstus adlatas sibi dicebat: in quibus scriptum erat, C. Manlium arma cepisse, cum magna multitudine, ante diem vi. Kalendas Novembris. Simul id,

quod

quod in tali re solet, alii portenta atque prodigia nunciabant, alii conventus fieri, arma portari, Capuæ atque in Apulia servile bellum moveri. Igitur senati decreto Q. Marcius Rex Fæstulas, Q. Metellus Creticus in Apuliam circumque loca missi: Ii utrique ad urbem Imperatores erant; impediti, ne triumpharent, calumnia paucorum quibus omnia honesta atque in honesta vendere mos erat. Sed Prætores Q. Pompeius Rufus Capuam, Q. Metellus Celer in agrum Picenum; iisque permissum, " uti pro tempore " atque periculo exercitum compararent. AD " HOC, si quis indicavisset de conjuratione, quæ " contra rempublicam facta erat, præmium ser- " vo libertatem & sestertia centum: libero im- " punitatem ejus rei, & sestertia ducenta. ITEM " [DECREVERE,] uti gladiatoris familiaris " Capuam & in cetera municipia distribuere- " tur, pro cujusque opibus: Romæ per totam " urbem vigiliæ haberentur, iisque minores " magistratus præessent. "

XXXI. Quibus rebus permota civitas, atque immutata urbis facies: ex summa lætitia atque lascivia, quæ diuturna quies pepererat, repente omnis tristitia invasit. festinare, trepidare; neque loco, nec homini cuiquam satis credere; neque bellum gerere, neque pacem habere: suo quisque metu pericula metiri. Ad hoc mulieres, quibus, reipublicæ magnitudine, belli timor insolitus, affligere sese, manus supplex ad cælum tendere; miserari parvos liberos; rogare, omnia pavere; superbia atque deliciis omissis, sibi patriæque dissidere. At Catilinæ crudelis animus eadem illa movebat: ramen etli præsidia parabantur; & ipse lege Plau-
tia

tia interrogatus ab L. Paulo. Postremo dissimulandi causa, atque sui expurgandi, sicuti iurgio laceffitus foret, in senatum venit. Tum M. Tullius Consul, siue presentiam ejus timens, seu ira commotus, orationem habuit luculentam atque utilem reipublicæ: quam postea scriptam edidit. Sed, ubi ille adsedit, Catilina, ut erat paratus ad dissimulanda omnia, demisso vultu, voce supplici postulare, "Patres Conscripti ne quid de se temere crederent: ea familia ortum, ira ab adolescentia vitam instituisse, ut omnia bona in spe haberet: ne æstumarent, tibi patricio homini, cujus ipsius, atque majorum plurima beneficia in plebem Romanam essent, perdita re publica opus esse, cum eam servaret M. Tullius inquilinus civis urbis Romæ." Ad hoc maledicta alia cum adderet; obstrepere omnes, hostem atque parricidam vocare. Tum ille furibundus: "Quoniam quidem circumventus, INQUIT, ab inimicis præceps agor, incendium meum ruina restinguam."

XXXII. Dein se ex curia domum proripuit. Ibi multa secum ipse volvens, quod neque insidias consuli procedebant, & ab incendio intellegebat urbem vigilis munitam, optimum factum credens, exercitum augere, ac prius, quam legiones scriberentur, ante capere, quæ bello usui forent; nocte intempesta cum paucis in Manliana castra profectus est. Sed Cethego atque Lentulo, ceterisque quorum cognoverat promptam audaciam, mandat, quibus rebus possent, opes factionis confirment, insidias consuli maturent, cædem, incendia, aliaque belli facinora parent: sese prope diem cum magno

magno exercitu ad urbem accessurum. Dum hæc Romæ gerantur C. Manlius ex suo numero ad Marcium Regem mittit, cum mandatis hujuscemodi:

XXXIII. "Deos hominesque testamur, Imperator, nos arma neque contra patriam cepisse, neque quo periculum homini faceremus, sed uti corpora nostra ab injuria tutæ forent; qui miseri, egentes, violentia atque crudelitate foeneratorum plerique patriæ, sed omnes fama atque fortunis expertes sumus: neque cuiquam nostrum licuit, more majorum, lege uti, neque, amisso patrimonio, liberum corpus habere: tanta sævitia foeneratorum atque Prætoris fuit. Sæpe majores vestrum miseriti plebis Romanæ decretis suis inopiæ opitulati sunt: ac novissimæ memoriæ nostræ, propter magnitudinem æris alieni, volentibus omnibus bonis, argentum ære solutum est. Sæpe ipsa plebes aut dominandi studio permota, aut superbia magistratuum, armata a patribus secessit. At nos non imperium neque divitias petimus; quarum rerum causâ bella atque certamina omnia inter mortalis sunt; sed libertatem, quam nemo bonus, nisi cum anima simul, amittit. Te atque senatum obtestamur, consulatis miseris civibus; legis præsidium, quod iniquitas Prætoris eripuit, restituatis; neve eam necessitudinem imponatis, ut quæramus, quonam modo, ulti maxime sanguinem nostrum, pereamus."

XXXIV. Ad hæc Q. Marcius: "Si quid ab senatu petere vellent, ab armis discedant, Romam supplices proficiantur: ea mansuetudine

"rudine atque misericordia senatum populum-
 "que Romanum semper fuisse, ut nemo um-
 "quam ab eo frustra auxilium petiverit." At
 Catilina ex itinere plerisque Consularibus, præ-
 terea Oprimis cuique litteras mittit: "se fal-
 "sis criminibus circumventum, quoniam fa-
 "ctioni inimicorum resistere nequiverit, for-
 "tanæ cedere, Massiliam in exsilium proficisci
 "non quo sibi tanti sceleris conscius; sed ut
 "respublica quæta foret; neve ex sua conten-
 "tione seditio oriretur." Ab his longe di-
 versas [litteras] Q. Catulus in senatu recitavit,
 quas sibi nomine Catilinæ redditas dicebat. e-
 arum exemplum infra scriptum.

XXXV. "I. Catilina Q. Catulo S. Egre-
 "gia tua fides, re cognita, gratam in magnis
 "periculis fiduciam commendationi meæ tri-
 "buit. Quamobrem defensionem in novo con-
 "filio non statui parare: satisfactionem ex nul-
 "la conscientia de culpa proponere decrevi:
 "quam me Diu fidius veram licet cognoscas.
 "Injuriis contumeliisque concitatus, quod
 "fructu laboris industriæque meæ privatus,
 "statum dignitatis non obtinebam, publicam
 "miserorum causam, pro mea consuetudine
 "suscepi: non quin æs alienum meis nomini-
 "bus ex possessionibus solvere possem; cum
 "alienis nominibus liberalitas Orestillæ, sui
 "filiaeque copiis persolveret: sed quod non di-
 "gnos homines honore honestatos videbam,
 "meque falsâ suspicione alienatum sentiebam.
 "Hoc nomine satis honestas pro meo casu
 "spes reliquæ dignitatis conservandæ sum se-
 "cutus. Plura cum scribere vellem, nuncia-
 "tum est, vim mihi parari. Nunc Orestillam

"com-

CATILINA. CAP. XXXVI. 29

“commendo tuæque fidei trado. eam ab injuria defendas, per liberos tuos rogatus, habero.”

XXXVI. Sed ipse paucos dies commoratus apud C. Flaminium Flammam in agro Arretino, dum vicinitatem, antea sollicitatam, armis exornat, cum fascibus atque aliis imperii insignibus in castra ad Manlium contendit. Hæc ubi Romæ comperta; senatus “Catilinam & Manlium hostes judicat; ceteræ multitudinī diem statuit, ante quam sine fraude liceret ab armis discedere, præter rerum capitalium condemnatis. PRÆTEREA DECERNIT, uti Consules dilectum habeant; Antonius cum exercitu Catilinam persequi maturaret; Cicero urbi præsidio sit.” Ea tempestate mihi imperium populi Romani multo maxime miserabile visum: cui cum ad occasum ab ortu Solis omnia domita armis paterent; domitium atque divitiarum, quæ prima mortales putant, adfluere; fuere tamen cives, qui sequeremque publicam obstinatis animis perditum irent. Namque duobus senati decretis ex tanta multitudine, neque præmio inductus conjurationem patefecerat, neque ex castris Catilina quisquam omnium discesserat. tanta vis morbi, uti tabes, plerosque civium animos invaserat.

XXXVII. Neque solum illis aliena mens erat, qui conscii conjurationis; sed omnino cuncta plebes novarum rerum studio Catilinæ incepta probabat. Id adeo more suo videbatur facere. Nam semper in civitate, quis opes nullæ sunt, bonis invident, malos extollunt; vetera odere, nova exoptant; odio suarum rerum mutari omnia student; turba atque seditionibus sine cura

aluntur : quoniam egestas facile habetur sine damno. Sed urbana plebes, ea vero præcepta ierat multis de causis. Primum omnium, qui ubique probro atque petulantia maxime præstabant ; item alii per dedecora patrimonii amissis ; postremo omnes, quos flagitium aut facinus domo expulerat, in Romam, sicuti in sentinam, confluxerant. Deinde multi memores Sullanæ victoriæ, quod ex gregariis militibus alios Senatores videbant, alios ita divites, uti regio victu atque cultu ætatem agerent, sibi quisque, si in armis forent, ex victoria talia sperabant. Præterea juvenis, quæ in agris, manuum mercede, inopiam toleraverat, privatis atque publicis largitionibus excita, urbanum otium ingrato labori prætulerant. eos atque alios omnes malum publicum alebat. Quo minus mirandum, homines egentis, malis moribus, maxuma spe, reipublicæ juxta ac sibi consuluisse. Præterea quorum, victoria Sullæ, parentes proscripti, bona erepta, jus libertatis imminutum erat, haud sane alio animo belliventum expectabant. Ad hoc, quicumque aliarum atque senati partium erant, conturbari rempublicam, quam minus valere ipsi malebant. Id adeo malum multos post annos in civitatem reverterat.

XXXVIII. Nam postquam Cn. Pompeio & M. Crasso Consulibus tribunicia potestas restituta ; homines adolescentes, [summam potestatem nacti] quibus ætas animusque ferox, cœpere, senatum criminando, plebem exagitare ; dein largiundo, atque pollicitando magis incendere ; ita ipsi clari potentesque fieri. Contra eos summa ope nitebatur pleraque nobili-

tas, senati specie pro sua magnitudine. Namque, uti paucis absolvam, per illa tempora quicumque rempublicam agitavere, honestis nominibus, alii, sicuti populi jura defenderent, pars, quo senati auctoritas maxuma foret, bonum publicum simulantes, pro sua quisque potentia certabant. neque modestia neque modus contentionis erat: utrique victoriam crudeliter exercebant.

XXXIX. Sed postquam Cn. Pompeius ad bellum maritimum atque Mithridaticum missus; plebis opes imminutæ, paucorum potentia crevit. Illi magistratus, provincias, aliaque omnia tenere: ipsi innoxii, florentes, sine metu ætatem agere, ceteros judiciis terrere, quo plebem in magistratu placidius tractarent. Sed ubi primum dubiis rebus novandis spes oblata, verus certamen animos eorum arrexerit. Quod si primo prælio Catilina superior, aut æqua manu discessisset: profecto magna clades atque calamitas rempublicam oppressisset; neque illis, qui victoriam adepti, diutius ea uti licuisset, quin defessis & exsanguibus, qui plus posset, imperium atque libertatem extorqueret. Fuere tamen extra conjurationem complures, qui ad Catilinam initio profecti sunt. in his A. Fulvius, senatoris filius: quem retractum ex itinere parens necari jussit. Idem temporibus Romæ Lentulus, sicuti Catilina præceperat, quoscumque moribus aut fortuna novis rebus idoneos credebat, aut per se, aut per alios sollicitabat; neque solum cives, sed cujusque modi genus hominum, quod modo [bello] usui foret.

XL. Igitur P. Umbreno cuidam negotium datur, uti legatos Allobrogum requirat; eosque,

si possit, impellat ad societatem belli: existimans publice privatimque ære alieno oppressos, præterea, quod natura gens Gallica bellicosa esset, facile eos ad tale consilium adduci posse. Umbrenus, quod in Gallia negotiatus, plerisque principibus notus erat, atque eos noverat: itaque sine mora, ubi primum legatos in foro conspexit, percunctatus pauca de statu civitatis, & quasi dolens ejus casum requirere coepit, "quem exitum tantis malis sperarent?" "POSTQUAM ILLOS VIDET queri de avaritia magistratuum, accusare senatum, quod in eo auxilii nihil esset; miseriis suis remedium mortem expectare: At ego, I. M. QUIT, vobis, si modo viri esse vultis, rationem ostendam, qua tanta ista mala effugietis." Hæc ubi dixit, Allobroges in maximam spem adducti, Umbrenum orare, uti sui miseretur: nihil tam asperum, neque tam difficile, quin cupidissime facturi essent, dum ea res civitatem ære alieno liberaret. Ille eos in domum D. Bruti perducit; quod foro propinqua, neque aliena consilii, propter Semproniam: nam tum Brutus ab Roma aberat. Præterea Gabinium arcessit, quo major auctoritas sermoni inesset: eo presente conjurationem aperit: nominat socios, præterea multos cujusque generis innoxios; quo legatis animus amplior esset: dein eos pollicitos operam suam demittit.

XLI. Sed Allobroges diu in incerto habuere, quidnam consilii caperent. In altera parte erat æ alienum, studium belli, magna merces in spe Victoriæ: at in altera majores opes, tuta consilia, pro incerta spe, certa præmia. Hæc illis

illis volventibus, tandem vicit fortuna reipublicæ. Itaque Q. Fabio Sangæ, cujus patrocínio civitas plurimum utebatur, rem omnem, uti cognoverant, aperiunt. Cicero, per Sangam [consilio] cognito, legatis præcepit, studium conjurationis vehementer simulent, ceteros adeant, bene polliceantur; dentque operam, uti eos quam maxime manifestos habeant.

XLII. Isdem fere temporibus in Gallia citiore atque ulteriore, item in agro Piceno, Bruttio, Apulia motus erat. Namque illi, quos antea Catilina dimiserat, inconsulte ac veluti per dementiam [cuncta simul] agere: nocturnis consiliis, armorum atque telorum portationibus, festinando, agitando omnia, plus timoris, quam periculi effecerant. Ex eo numero complures Q. Metellus Celer Prætor, ex senati consultu, causa cognita, in vincula conjecerat; item in ulteriore Gallia C. Murena, qui ei provinciæ legatus præerat.

XLIII. At Romæ Lentulus, cum ceteris, qui principes conjurationis erant, paratis, ut videbantur, magnis copiis, constituerant, uti, Catilina in agrum Fæstulanum cum venisset, L. Bestia tribunus plebis, concione habita, quereretur de actionibus Cicéronis, bellique gravissimi invidiam optumo Consuli imponeret; eo signo, proxima nocte cetera multitudo conjurationis suum quisque negotium exsequerentur. Sed ea divisa hoc modo dicebantur: Statilius, Gabinus uti cum magna manu duodecim simul opportuna loca urbis incenderent, quo tumultu facilior aditus ad Consulem, ceteros, quibus insidiæ parabantur, fieret: Cethegus

gus Ciceronis januam obsideret, cum vi adgrosderetur, alius autem alium; sed filii familiarum, quorum ex nobilitate maxuma pars, parentes interficerent; simul, eade & incendio perculsis omnibus, ad Catilinam erumperent. Inter hæc parata atque decreta Cethegus semper querebatur de ignavia sociorum: illos dubitando & dies prolatando magnas opportunitates corrumpere; facto, non consulto, in tali periculo opus esse: seque, si pauci adjuverent, languentibus aliis, impetum in curiam facturum. Natura ferox, vehemens, manu promptus, maximum bonum in celeritate putabat.

XLIV. Sed Allobroges ex præcepto Ciceronis per Gabinium ceteros conveniunt; ab Lentulo, Cethego, Statilio, item Cassio postulant jusjurandum, quod signatum ad civis perferant: aliter hand facile eos ad tantum negotium impelli posse. Ceteri nihil suspicantes dant: Cassius semet eo brevi venturum pollicetur, ac paullo ante legatos ex urbe proficiscitur. Lentulus [cum his] T. Volturcium quemdam Crotoniensem mittit; uti Allobroges prius, quam domum pergerent, cum Catilina, data & accepta fide, societatem confirmarent. Ipse Volturcio litteras ad Catilinam dat, quarum exemplum infra scriptum:

“ Quis sim, ex eo, quem ad te misi, cognosces.
 “ Fac cogites, in quanta calamitate sis, & me-
 “ mineris te virum; consideres, quid tuarum
 “ tiones postulent: auxilium petas ab omnibus,
 “ etiam ab infimis.”

Ad hoc, mandata verbis dat: “ Cum ab se-
 “ nato hostis judicatus sit, quo consilio servitia
 repus

“repudiet? in urbe parata esse, quæ jussisset
 “ne cunctetur ipse propius accedere.”

XLV. His rebus ita actis, constituta nocte qua proficiscerentur, Cicero, per legatos cuncta edoctus, L. Valerio Flacco & C. Pomtino Prætoribus imperat, uti in ponte Mulvio per insidias Allobrogum comitatus deprehendant: rem omnem aperit, cujus gratia mittebantur: cetera, uti factum opus sit, ita agant, permittit. Homines militares, sine tumultu præfidiis collocatis, sicuti præceptum erat, occulte pontem obsidunt. Postquam ad id loci legati cum Volturcio venerunt, & simul utrimque clamor exortus est; Galli, cito cognito consilio, sine mora Prætoribus se tradunt. Volturcius primo, cohortatus ceteros, gladio se a multitudine defendit; dein, ubi a legatis desertus est, multa prius de salute sua Pomtinum obtestatus, quod ei notus erat; postremo timidus, ac vitæ diffidens, veluti hostibus, sese Prætoribus dedit.

XLVI. Quibus rebus confectis omnia propere per nuncios Consuli declarantur. At illum ingens cura atque læticia simul occupavere. nam lætabatur, conjuratione patefacta, civitatem periculis creptam esse: porro autem anxius erat, in maximo scelere tantis civibus deprehensis, quid factum opus; pœnam illorum sibi dari, impunitatem perduram reipublicæ credebatur. Igitur confirmato animo vocari ad sese jubet Lentulum, Cethegum, Statilium, Gabinium, item Q. Cœparium quemdam Terracinensem, qui in Apuliam ad concitanda servitia proficisci parabat. Ceteri sine mora veniunt: Cœparius, paullo ante domo egressus, cognito indicio, [ex urbe] profugerat. Consul Lentulum, quod

Præ-

Prætor erat, ipse manu tenens perducit; reſſi-
quos cum cuſtodibus in ædem Concordiæ veni-
re jubet. Eo ſenatum advocat, magnæque fre-
quentia ejus ordinis, Volturcium cum legatis in-
troducitur: Flaccum Prætoſem ſcrinium cum li-
teris, quas a legatis acceperat, eodem adferre
jubet.

XLVII. Volturcius interrogatus “ de itinere,
“ re, de litteris, poſtremo quid, aut qua de
“ cauſa conſilii habuiſſet? ” primo fingere alia
diſſimulare de conjuratione; poſt ubi fide pu-
blica dicere juſſus eſt, omnia, uti geſta erant, a-
perit: “ Pancis ante diebus a Gabinio & Co-
“ pario ſocium adſcitum, nihil amplius ſcire,
“ quam legatos: tantummodo audire ſolitus
“ ex Gabinio, P. Antronium, Servium Sub-
“ lam, L. Vargunteium, multos præterea in
“ ea conjuratione eſſe. ” Eadem Galli faten-
tur: ac Lentulum diſſimulantem coarguunt,
præter litteras, ſermonibus, quos habere ſoli-
tus: “ Ex libris Sibyllinis regnum Romæ
“ tribus Corneliis portendi; Cinnam atque
“ Sullam antea: ſe tertium, cui fatum foret
“ urbis potiri; præterea ab in cenſo Capitolio
“ illum eſſe vigefimum annum, quem ſæpe ex
“ prodigiis haruſpices reſpondiſſent bello civili
“ cruentum fore. ” Igitur perlectis litteris, cum
prius omnes ſigna ſua cognoviſſent, ſenatus de-
cernit, “ uti abdicatus magiſtratu Lentulus,
“ item ceteri in liberis cuſtodiis haberentur. ”
Itaque Lentulus P. Lentulo Spintheri, qui tum
Ædilis, Cethegus Q. Cornificio, Statilius C.
Cæſari, Gabinius M. Cræſſo, Cæparius (nam
is paullo ante ex fuga retractus) Cn. Terentio
ſenatori traduntur.

XLVIII. Inter-

XLVIII. Interea plebes, conjuratione patefacta, quæ primo cupida rerum novarum, nimis bello favebat, mutata mente, Catilinæ consilia execrari, Ciceronem ad cælum tollere; veluti ex servitute erepta gaudium atque lætitiā agitabant. Namque alia belli facinora prædæ magis, quam detrimento; incendium vero crudele, immoderatum, ac sibi maxime calamitosum putabat; quippe cui omnes copiæ in usu quotidiano & cultu corporis erant. Post enim diem quidam L. Tarquinius ad senatum adductus erat, quem ad Catilinam proficiscentem ex itinere retractum aiebant. Is cum se diceret indicaturum de conjuratione, si fides publica data esset; jussus a Consule, quæ sciret, edicere, eadem fere, quæ Volturcius, de paratis incendiis, de cæde bonorum, de itinere hostium senatum edocet: præterea "se misum a M. Crasso, qui Catilinæ nunciaret, ne Lentulus, Cethegus, alii ex conjuratione deprehensi terrerent; eoque magis properaret ad urbem accedere, quo & ceterorum animos reficeret, & illi facilius e periculo eriperentur." Sed ubi Tarquinius Crassum nominavit, hominem nobilem, maximis divitiis, summa potentia; alii, rem incredibilem rati; pars, tamen etsi verum existimabant, tamen quia in tali tempore tanta vis hominis leniunda, quam exagitanda videbatur; plerique Crasso ex negotiis privatis obnoxii conclamant, "indicem falsum," deque ea re postulante uti referatur. Itaque consulente Cicerone frequens senatus decernit: "Tarquinii indicium falsum videri; eumque in vinculis retinendum; neque amplius potestatem facere."

“ciundam, nisi de eo indicaret, cujus consilio
 “tantam rem mentitus esset.” Erant eo
 tempore, qui æstumarent, illud a P. Autronio
 machinatum, quo facilius, adpellato Crasso,
 per societatem periculi reliquos illius potentia
 tegeret. Alii Tarquinium a Cicerone immissum
 aiebant, ne Crassus, more suo, suscepto malo-
 rum patrocinio rempublicam conturbaret. Ip-
 sum Crassum ego postea prædicantem audiui,
 tantam illam contumeliam sibi ab Cicerone im-
 positam.

XLIX. Sed isdem temporibus Q. Catulus &
 C. Piso neque gratia, neque precibus, neque
 pretio Ciceronem impellere potuerunt, uti per
 Allobroges, aut alium indicem C. Cæsar falso
 nominaretur. Nam uterque cum illo gravis
 inimicitias exercebant: Piso obpugnatus in ju-
 dicio repetundarum, propter cujusdam Trans-
 padani supplicium injustum: Catulus ex petiti-
 one Pontificatus odio incensus, quod extrema
 ætate, maximis honoribus usus, ab adolescen-
 tulo Cæsare victus discesserat. Res autem op-
 portuna videbatur; quod privatim egregia li-
 beralitate, publice maximis muneribus gran-
 dem pecuniam debebat. Sed ubi Consulem ad
 tantum facinus impellere nequeunt, ipsi singu-
 latim circumeundo, atque ementiundo, quæ se
 ex Volturcio, ut Allobrogibus audisse dice-
 rent, magnam illi invidiam conflaverant; us-
 que eo, aut nonnulli equites Romani, qui præ-
 sidii causâ cum telis erant circum Concordie,
 seu periculi magnitudine, seu animi nobilitate
 impulsæ, quo studium suum in rempublicam
 elarius esset, egredienti ex senatu Cæsari gladio
 minitarentur.

L. Dum hæc in senatu aguntur, & dum legatis Allobrogum & Tito Volturcio, comprobato eorum indicio, præmia decernuntur: liberti & pauci ex clientibus Lentuli, diversis itineribus, opifices atque servitia in vicis ad eum eripiendum sollicitabant: partim exquirebant duces multitudinum, qui pretio rempublicam vexare soliti. Cethegus autem per nuncios familiam atque libertos suos, exercitatos in audaciam, orabat, grege facto, cum telis ad sese irumperent. Consul, ubi ea parari cognovit, dispositis præfidiis, ut res atque tempus moreretur, convocato senatu refert, QUID DE HIS FIERI PLACEAT, QUI IN CUSTODIAM TRADITI ERANT. Sed eos paullo ante frequens senatus judicaverat, CONTRA REMPUBLICAM FECISSE. Tum D. Junius Sillanus, primus sententiam rogatus, quod eo tempore Consul designatus erat, de his, qui in custodiis tenebantur, præterea de L. Cassio, P. Furio, P. Umbreno, Q. Annio, si deprehensi forent, supplicium sumendum decreverat. Æque postea, permotus oratione C. Cæsaris, pedibus in sententiam Tib. Neronis iturum se dixerat; quod de ea re, præfidiis additis, referendum censuerat. Sed Cæsar, ubi ad eum ventum, rogatus sententiam a Consule, hujuscemodi verba locutus est.

LL. " Omnis homines, Patres conscripti, qui de rebus dubiis consultant, ab odio, amicitia; ira atque misericordia vacuos esse decet. Haud facile animus verum providet, ubi illa obficiunt. neque quisquam omnium lubidini simul & usui parit. Ubi intendens ingenium, valet: si lubido possidet, ea domi-

dominatur, animus nihil valet. Magna mihi copia memorandi, P. C. qui Reges atque populi, ira, aut misericordia impulsī, male consuluerint: sed ea malo dicere, quæ majores nostri, contra lubidinem animi, recte atque ordine fecere. Bello Macedonico, quod cum rege Perse gessimus, Rhodiorum civitas, magna atque magnifica, quæ populi Romani opibus creverat, infida atque adversa nobis fuit: sed postquam, bello confecto, de Rhodiis consultum est, majores nostri, ne quis divitiarum magis, quam injuriæ causa bellum inceptum diceret, impunitos dimiseret. Item bellis Punicis omnibus, cum sæpe Carthaginenses, & in pace, & per inducias multa nefaria facinora fecissent, nunquam ipsi per occasionem talia fecere: magis, quid se dignum foret, quam quid in illis jure fieri posset, quærebant. Hoc idem providendum est, Patres conscripti, ne plus valeat apud vos P. Lentuli & ceterorum scelus, quam vestra dignitas: ne magis ira, quam fama consulatis. Nam si digna poena pro factis eorum reperitur, novum consilium adprobo: sin magnitudo sceleris omnium ingenia exsuperat: iis utendum censeo, quæ legibus comparata sunt. Plerique eorum, qui ante me sententias dixerunt, composite atque magnifice casum reipublicæ miserati sunt: quæ belli sævia, quæ victis acciderent, enumerare. rapi virgines, pueros: divelli liberos a parentum complexu: matres familiarum pati, quæ victoribus collibuisse: famam atque domos exspoliari: eadem, incendia fieri: postremo armis, cadaveribus, cru-

"ote atque luctu omnia compleri. Sed, per
 "Deos immortalis, quo illa oratio pertinuit?
 "an, utivos infestos conjunctioni faceret? sci-
 "licet quem res tanta atque tam atrox non
 "permoverit, tum oratio accendet. Non ita est:
 "neque cuiquam mortalium injuriæ suæ parvæ
 "videantur: multi eas gravioris æquò habuere.
 "Sed aliis alia licentia, Patres conscripti. qui
 "demissi in obscuro vitam habent, si quid ira-
 "cundia deliquere, pauci sciunt; fama atque
 "fortuna pares sunt: qui magnò imperio præ-
 "diti in extenso ætatem agunt, eorum facta
 "cuncti mortales novere. Ita in maxima for-
 "tuna minima licentia est. neque studere, ne-
 "que odisse, sed minime irasci decet. quæ apud
 "alios iracundia dicitur, in imperio su-
 "perbia atque crudelitas appellatur. Equidem
 "ego sic æstumo, Patres conscripti, omnis cru-
 "ciatus minores, quam facinorosa illorum esse.
 "sed plerique mortales postrema meminere,
 "& in hominibus impiis sceleris oblici de pœ-
 "na differunt, si ea paullo severior fuit. D.
 "Silanum virum fortem atque strennum, cer-
 "te scio, quæ dixerit, studio reipublicæ di-
 "xisse, neque illum in tantâ re gratiam, aut in-
 "imicitias exercere. eos mores, eam mode-
 "stiam viri cognovi. Verum sententia non
 "mihi crudelis, quid enim in talis homines
 "crudele fieri potest? sed aliena a republica
 "nostra videtur. Nam profecto aut metus,
 "aut injuria te subegit, Silane, Consulem de-
 "signatum, genus pœnæ novum decernere.
 "De timore supervacaneum est differere, cum
 "presenti diligentia clarissimi viri Consulis
 "tanta præsidia sint in armis. De pœna possu-

" nus equidem dicere id, quod res habet: in lo-
 " cu atque miseris morrem ærumnarum requi-
 " em, non cruciatum esse; eam cuncta mortali-
 " um mala dissolvere; ultra neque curæ neque
 " gaudio locum esse. Sed per Deos immorta-
 " lis, quamobrem in sententiam non addidisti,
 " uti prius verberibus in eos animadvertere-
 " tur? an, quia lex Porcia vetat? at aliæ leges
 " item condemnatis civibus animam non eripi,
 " sed in exilium permitti jubent. An, quia
 " gravius est verberari, quam necari? quid
 " autem acerbum, aut grave nimis in homi-
 " nes tanti facinoris convictos? Sin quia levi-
 " us; qui convenit in minore negotio legem
 " timere, cum eam in maiore neglexeris? At
 " enim quis reprehendet, quod in parricidas
 " reipublicæ decretum erit? tempus, dies, fortu-
 " na, cujus libido gentibus moderatur. Illis
 " merito accidit, quidquid evenerit: ceterum
 " vos, Patres conscripti, quid in alios statua-
 " tis, considerate. Omnia mala exempla ex
 " bonis orta sunt: sed ubi imperium ad igna-
 " ros, aut minus bonos pervenit; novum il-
 " lud [exemplum] ab dignis & idoneis ad in-
 " dignos & non idoneos transfertur. Lacedæ-
 " monii, devictis Atheniensibus, triginta viros
 " imponere, qui rempublicam eorum tracta-
 " rent. Hi primo cæpere pessimum quemque
 " & omnibus invisum indemnatum necare. et
 " populus lætari & merito dicere fieri. Post
 " ubi paullatim licentia crevit, juxta bonos &
 " malos lubricinos interficere, ceteros metu
 " terrere. Ita civitas, servitute oppressa, stul-
 " tiæ lætitiæ gravis pœnas dedit. Nostra memo-
 " ria, victor Sulla cum Damasippum & alios
 " hujus

" hujusmodi, qui malo reipublicæ creverant,
 " jugulari jussit, quis non factum ejus laudabat?
 " homines scelestos, factiones, qui seditionibus
 " rempublicam exagitaverant, merito necatos
 " aiebant. Sed ea res magnæ initium cladis
 " fuit. Nam uti quisque domum, aut villam,
 " postremo aut vas, aut vestimentum alienius
 " concupiverat, dabat operam, uti in proscri-
 " ptorum numero esset. Ita quibus Damasippi
 " mors lætitiæ fuerat, post paullo ipsi traher-
 " bantur: neque prius finis jugulandi fuit,
 " quam Sulla omnis suos divitiis explevit. At-
 " que ego hæc non in M. Tullio, neque his
 " temporibus vereor; sed in magna civitate
 " multa & varia ingenia sunt. Potest alio
 " tempore, alio Consule, cui item exercitus in
 " manus, falsum aliquid pro vero credi. ubi
 " hoc exemplo, per senati decretum, Consul
 " gladium eduxerit, quis finem statuet, aut
 " quis moderabitur? Majores nostri, Patres
 " conscripti, neque consilii, neque audaciæ
 " unquam eguere: neque superbia obstabat,
 " quo minus aliena instituta, si modo proba,
 " imitarentur. Arma atque tela militaria ab
 " Samnitibus, insignia magistratum ab Tu-
 " scis pleraque sumserunt: postremo quod ubi-
 " que apud socios, aut hostis idoneum videba-
 " tur, cum summo studio domi exsequebantur:
 " imitari, quam invidere bonis malebant. Sed
 " eodem illo tempore, Græciæ morem imitari,
 " verberibus animadvertabant in civis, de con-
 " demnatis summum supplicium sumebant.
 " Postquam respublica adolevit, & multitudine
 " civium factiones valere, circumveniri in-
 " nocentes, alia hujusmodi fieri cœpere, tum,
 " lex.

25 C. CRISPI SALLUSTII

" lex Porcia aliaque parata, quibus legibus et
 " filium damnatis permissum. Hanc ego caus-
 " sam, Patres conscripti, quo minus novum
 " consilium capiamus, in primis magnam puto,
 " profecto virtus atque sapientia major in illis
 " fuit, qui ex parvis opibus tantum imperium
 " fecere, quam in nobis, qui ea bene par-
 " tita vix retinemus. Placet igitur, eos dimitti,
 " & augeri exercitum Catilinæ? minime; sed
 " ita censeo: publicandas eorum pecunias, in-
 " psores in vinculis habendos per municipia, quæ
 " maxime opibus valent: ne quis de eis po-
 " stea ad senatum referat, neve cum populo ag-
 " gat: qui aliter fecerit, senatum existimare,
 " eum contra rempublicam & salutem omnium
 " facturum. "

LII. Postquam Cæsar dicendi finem fecit, ce-
 teri verbo, alius alii varie adsentiebantur: at
 M. Porcius Cato rogatus sententiam, hujusce-
 modi orationem habuit.

" Longe mihi alia mens est, Patres conscripti,
 " cum res atque pericula nostra considero, &
 " cum sententias nonnullorum mecum ipse re-
 " puto. Illi mihi differuisse videntur de pœna
 " eorum, qui patriæ, parentibus, aris atque fo-
 " cis suis bellum paravere: res autem monet,
 " cavere ab illis, quam, quid in illis statuamus,
 " consultare. Nam cetera tum persequare, ubi
 " facta sunt; hoc, nisi provideris, ne acci-
 " dat; ubi evenit, frustra judicia implores.
 " capta urbe, nihil sit reliqui victis. Sed, per
 " Deos immortalis, vos ego adpello, qui sem-
 " per domos, villas, signa, tabulas vestras plu-
 " ris, quam rempublicam fecistis: si ista, cu-
 " juscumque modi sint, quæ amplectamini, re-
 " tinere,

"tinere, si voluptatibus vestris otium præbere
 "vultis; expergiscimini aliquando, & capeſſite
 "republicam. Non agitur de vectigalibus;
 "non de ſociorum injuriis; libertas & anima
 "noſtra in dubio eſt. Sæpe numero, Patres.
 "conſcripti, multa verba in hoc ordine feciſ-
 "ſæpe de luxuria atque avaritia noſtrorum ci-
 "vium queſtus ſum; multoſque mortalis ea
 "cauſſa adverſos habeo, qui mihi atque ani-
 "mo meo nullius umquam delicti gratiam fe-
 "ciſſem, haud facile alterius lubidini malefacta
 "condonabam. Sed, ea tamenſi vos parvi pen-
 "debaris; tamen respublica firma, opulenta
 "neglegentiam tolerabat. Nunc vero non id
 "agitur, bonis, an malis moribus vivamus;
 "neque quantum, aut quam magnificum im-
 "perium populi Romani: ſed cujus hæc cum-
 "que modi, noſtra, an nobiſcum una, hoſtium
 "futura ſint. Hic mihi quiſquam manſuetu-
 "dinem & miſericordiam nominat. jam pri-
 "dem equidem nos vera rerum vocabula amiſi-
 "mus; quia bona aliena largiri, liberalitas;
 "malarum rerum audacia fortitudo vocatur.
 "eo respublica in extremo ſita. Sint ſane,
 "quoniam ita ſe mores habent, liberales ex ſo-
 "ciorum fortunis, ſint miſericordes in furibus
 "ararii: ne illis ſanguinem noſtrum largian-
 "tur; &, dum paucis ſcleratis parcunt, bo-
 "nos omnis perditum eant. Bene & compo-
 "ſite C. Caſar paullo ante in hoc ordine de-
 "vota & morte diſſeruit; falſa, credo, exiſtu-
 "mans, quæ de inferis memorantur: diverſo
 "itinere malos a bonis loca tetra, inculta, fœ-
 "da atque formidoloſa habere. Itaque cenſuit
 "PECUNIAS. EORUM PUBLICANDAS.

" IPSOS PER MUNICIPIA IN CUSTO-
 " DIIS HABENDOS; videlicet timens, ne, si
 " Romæ sint, aut a popularibus conjurationis,
 " aut a multitudine conductæ per vim eripian-
 " tur. Quasi vero mali atque scelesti tantum-
 " modo in urbe, & non per totam Italiam sint;
 " aut non ibi plus possit audacia, ubi ad defen-
 " dendum opes minores. Quare vanum equi-
 " dem hoc consilium, si periculum ex illis me-
 " tuit. sin in tanto omnium metu solus non
 " timet; eo magis refert mihi atque vobis ti-
 " mere. Quare cum de P. Lentulo ceterisque
 " statueris, pro certo habetote, vos simul de
 " exercitu Catilinæ & de omnibus conjuratis
 " decernere. Quanto vos attentius ea ageris,
 " tanto illis animus infirmior erit. si paullu-
 " lum modo vos languere viderint, jam o-
 " mnes feroces aderunt. Nolite existimare, ma-
 " jores nostros armis rempublicam ex parva
 " magnam fecisse. Si ita res esset multo pli-
 " chetrumam eam nos haberemus: quippe so-
 " ciorum atque civium, præterea armorum at-
 " que equorum major nobis copia, quam illis.
 " Sed alia fuere, quæ illos magnos fecere; quæ
 " nobis nulla sunt: domi industria, foris ju-
 " stum imperium, animus in consulendo liber,
 " neque delicto, neque libidini obnoxius. Pro
 " his nos habemus luxuriam atque avaritiam;
 " publice egestatem, privatim opulentiam; lau-
 " damus divitias, sequimur inertiam; inter bo-
 " nos & malos discrimen nullum; omnia vir-
 " tutis præmia ambitio possidet. Neque mirum;
 " ubi vos separatim sibi quisque consilium ca-
 " pit, ubi domi voluptatibus, hic pecuniæ, aut
 " gratiæ servitis; eo sit, ut imperiū fiat in va-

" quam

CATILINA. CAP. I. II. 47

" quam rempublicam. Sed ego hæc omitto. Con-
 " juravere nobilissimi cives patriam incenderè:
 " Gallorum gentem infestissimam nomini Ro-
 " mano ad bellum arcessunt: dux hostium fir-
 " pra caput est: vos cunctamini etiam nunc,
 " quid intra mœnia adprehensis hostibus, fa-
 " ciatis? Misereamini censeo: deliquere homi-
 " nes adolescentuli per ambitionem; atque et-
 " iam armatos dimittat. Næ ista vobis man-
 " suetudo & misericordia, si illi arma ceperint,
 " in miseriam vertet. Scilicet res aspera est;
 " sed vos non timetis eam. Immo vero ma-
 " xime; sed inertia & mollitia animi, alius a-
 " lium expectantes cunctamini, Dis immorta-
 " libus confisi, qui hanc rempublicam in maxu-
 " mis sæpe periculis servavere. Non votis, ne-
 " que suppliciis muliebribus auxilia Deorum
 " parantur: vigilando, agendo, bene consulendo
 " prospera omnia cedunt: ubi securdix te at-
 " que ignavia tradideris, nequidquam Deos im-
 " plores; irati infestique sunt. Apud majores
 " nostros T. Manlius Torquatus bello Gallico
 " filium suum, quod is contra imperium in ho-
 " stem pugnaverat, necari iussit. atque ille e-
 " gregius adolescens immoderate fortitudinis
 " morte pœnas dedit; vos de crudelissimis
 " parricidis quid statuatis, cunctamini? Vide-
 " licet vita cetera eorum huic sceleri obstat.
 " Verum parcite dignitari Lentuli, si ipse pu-
 " dicitur, si famæ suæ, si Dis aut hominibus
 " umquam ullis pepercit: ignoscite Cethegi a-
 " dolescentiæ; nisi iterum patriæ bellum fecit.
 " Nam quid ego de Gabinio, Statilio, Cœpario
 " loquar? quibus si quidquam umquam pensi
 " fuisset, non ea consilia de republica habuis-

" sent. Postremo, Patres conscripti, si meber-
 " cule peccato locus esset, facile pariter, vos
 " ipsa re corrigi, quoniam verba contemnitis;
 " sed undique circumventi sumus. Catilina
 " cum exercitu faucibus urget: alii intra mo-
 " nia, in fine urbis sunt hostes: neque parari,
 " neque consuli quidquam occulte potest. quo
 " magis properandum. Quare ita ego censeo:
 " cum nefario consilio sceleratorum civium res
 " publica in maxima pericula venerit, hique
 " indicio T. Volturci, & legatorum Allobro-
 " gum convicti confestimque sint, eadem, incen-
 " dia, alia foeda atque crudelia facinora in civi-
 " patriamque paravisse; de confectis, sicuti de
 " manifestis rerum capitalium, more majorum,
 " supplicium sumendum. "

LIII. Postquam Caton addidit: Consulares o-
 mnes itemque senatus magna pars sententiam
 ejus laudant, virtutem animi ad coelum ferunt;
 alii alios increpantes timidos vocant: Cato
 magnus atque clarus habetur: senati decretum
 sit, sicuti ille censuerat. Sed mihi multa legenti,
 multa audienti, quae populus Romanus domi mi-
 litiaeque, mari atque terra praecleara facinora se-
 cit, forte lubuit attendere, quae res maxime
 tanta negotia sustinisset. Sciebam, saepe nu-
 mero parva manu cum magnis legionibus ho-
 stium contendisse: cognoveram, parvis copiis
 bella gesta cum opulentis regibus: ad hoc saepe
 fortunae violentiam toleravisse: facundia Grae-
 cos, gloria belli Gallos ante Romanos fuisse.
 Ac mihi multa agienti constabat, patriciorum
 civium egregiam virtutem tunc patriavisse; e-
 oque factum, uti divitias paupertas, multitu-
 dinem paucitas superaret. Sed postquam luxa
 atque

atque desidia civitas corrupta est; rursus res publica magnitudine sua imperatorum atque magistratum vitia sustentabat; ac, veluti effusa parentum, multis tempestatibus haud facile quisquam Romæ virtute magnus fuit. Sed memoria mea ingenti virtute, divorsi moribus fuisse viri duo, M. Cato & C. Cæsar: quos, quoniam res obtulerat, silentio præterire, non fuit consilium, quia utriusque naturam & mores, quantum ingenio possem, aperirem.

LIV. Igitur his genus, ætas, eloquentia proæqualia fuere: magnitudo animi par, irem gloria; sed alia alii. Cæsar beneficiis ac munificencia magnus habebatur; integritate vitæ Cato. Ille mansuetudine & misericordia clausus factus: huic severitas dignitatem addiderat. Cæsar dando, sublevando, ignoscendo; Cato nihil largiendo gloriam adeptus. In altero miseris perfugium; in altero malis perniciēs. Ille facilis; huius constantia laudabatur. Potremo Cæsar in animum induxerat laborare, vigilare; negotiis amicorum intentus, sua neglegere; nihil denegare, quod dono dignum esset; ubi magnum imperium, exercitum, novum bellum exoptabat, ubi virtus exitescere posset. At Catoni studium modestiæ, decoris, sed maxime severitatis erat. Non divitiis cum divite, neque factione cum factione; sed cum strenua virtute, cum modesto pudore, cum innocente abstinentia certabat; esse, quam videri, bonus volebat; ita quo minus gloriam petebat, eo magis sequebatur.

LV. Postquam, ut dixi, senatus in Catonis centuriam discessit, Consul optatum factum, noctem, quæ instabat, antecapere, ne quid

46 C. CRISPI SALLUSTII

eo spatio novaretur, triumviros, quæ supplicium postulabat, parare jubet: ipse, dispositis præditiis, Lentulum in carcerem deducit: idem fit ceteris per Prætores. Est locus in carcere, quod Tullianum adpellatur, ubi paullulum descendis ad lævam, circiter duodecim pedes humi depressus. Eum muniunt undique parietes, atque insuper camera, lapideis fornicibus vincta: sed incultu, tenebris, odore fœda atque terribilis ejus facies est. In eum locum postquam demissus Lentulus, quibus præceptum erat, laqueo gulam fregere. Ita ille patricius, ex clarissima gente Corneliorum, qui consulare imperium Romæ habuerat, dignum moribus factisque suis exitium vitæ invenit. De Cethego, Statilio, Gabinio, Cæpario eodem modo supplicium sumtum.

LVI. Dum ea Romæ geruntur, Catilina ex omni copia, quam & ipse adduxerat, & Manlius habuerat, duas legiones instituit; cohortes, pro numero militum, complet: deinde, ut quisque voluntarius, aut ex sociis in castra venit, æqualiter distribuerat; ac brevi spatio legiones numero hominum expleverat; cum initio non amplius duobus millibus habuisset. Sed ex omni copia circiter pars quarta erat militaribus armis instructa; ceteri, ut quemque casus armaverat, sparus, aut lanceas, alii præacutas fudes portabant. Sed postquam Antonius cum exercitu adventabat, Catilina per montis iter facere, ad urbem modo, modo in Galliam versus castra movere; hostibus occasionem pugnandi non dare. sperabat prope diem sese habiturum, si Romæ socii incepta patravissent. Interea servitium repudiabat, cujus initio ad eum magnæ copiarum concursus

concurrerant, opibus conjurationis fretus; simul alienum suis rationibus [existumans] videri causam civium cum servis fugitivis communicavisse.

LVII. Sed postquam in castra nuncius pervenit, Romæ conjurationem patefactam; de Lentulo, Cethego, ceteris, quos supra memoravi, supplicium sumtum: plerique, quos ad bellum spes rapinarum, aut novarum rerum studium illexerat, dilabuntur: reliquos Catilina per montis asperos magnis itineribus in agrum Pistoriensem abducit; eo consilio, uti per tramites occulte perfugerent in Galliam. At Q. Metellus Celer cum tribus legionibus in agro Piceno præsidebat, ex difficultate rerum eadem illa existumans, quæ supra diximus, Catilinam agitare. Igitur ubi iter ejus ex perfugis cognovit, castra propere mover, ac sub ipsis radicibus montium consedit; qua illi descensus erat [in Galliam properanti]. Neque tamen Antonius procul aberat: utpote qui magno exercitu, locis æquioribus expeditus, in fuga sequeretur. Sed Catilina postquam vidit montibus atque copiis hostium sese clausum, in urbe res adversas, neque fugæ, neque præsidii ullam spem; optatum factum ratus, in tali re fortunam belli tentare, statuit cum Antonio quam primum confingere. Itaque, concione advocata, hujusmodi orationem habuit.

LVIII. "Compertum ego habeo, milites, verba virtutem non addere; neque ex ignavo strenuum, neque fortem ex timido exercitum oratione imperatoris fieri. Quanta cujusque animo audacia natura, aut moribus inest, tanta in bello patere solet, quem ne-

" que gloria, neque pericula excitant, nequid-
 " quam hortere: timor animi auribus obfecit.
 " Sed ego vos, quo pauca monerem, advocari;
 " simul uti causam consilii aperirem. Scitis e-
 " quidem, milites, secordia atque ignavia Len-
 " tuli quantam ipsi cladem nobisque attulerit;
 " quoque modo, dum ex urbe praesidia opperi-
 " or, in Galliam proficisci nequiverim. Nunc
 " quo in loco res nostrae sint, juxta mecum
 " omnes intellegitis. Exercitus hostium duo,
 " unus ab urbe, alter a Gallia obstant: diutius
 " in his locis esse, si maxime animus ferat, fra-
 " menti atque aliarum rerum egestas prohibet.
 " Quocumque ire placeat, ferro iter aperiendum
 " est. Quapropter vos moneo, uti forti atque
 " parato animo sitis: & cum praelium inibitis,
 " memineritis, vos divitias, decus, gloriam,
 " praeterea libertatem atque patriam in dextris
 " portare. Si vincimus, omnia nobis rata, com-
 " meatu abunde, coloniae atque municipia pa-
 " tebunt. Sin memi cesserimus, eadem illa ad-
 " versa fiant: neque locus, neque amicus quis-
 " quam reget, quem arma non tegerint. Prae-
 " terea, milites, non eadem nobis & illis ne-
 " cessitudo impendet. nos pro patria, pro liber-
 " tate, pro vita certantes: illis supervacaneum
 " est pugnare pro potentia paucorum. Quo-
 " daudacius adgredimini, memores pristinae vir-
 " tutis. Licuit nobis cum summa turpitudine
 " in exilio vitam agere: potuistis nonnulli
 " Romae, amissis bonis, alienas opes expectare.
 " Quia illa foeda atque intolleranda viris vide-
 " bantur, haec sequi decrevistis. Si relinquere
 " vultis, audacia opus est. nemo, nisi victor,
 " pace bellum mutavit. Nam in fuga salutem
 " spera-

sperare, cum arma, quis corpus tegitur, ab
 hostibus averteris, ea vero dementia est. Sem-
 per in prælio maximum est periculum, qui
 maxime timent: audacia pro muro habetur.
 Cum vos considero, milites, & cum facta
 vestra æstimo, magna me spes victoriæ te-
 net. Animus, ætas, virtus vestra hortantur;
 præterea necessitudo, quæ etiam timidos for-
 tis facit. Nam multitudo hostium ne cir-
 cumvenire queat, prohibent angustiae. Quod
 si virtuti vestræ fortuna inviderit, cavete,
 inulti animam amittatis; neu capti potius,
 sicuti pecora, trucidemini, quam virorum
 more pugnantes, cruentam atque luctuosam
 victoriam hostibus relinquatis.

LIX. Hæc ubi dixit, paululum commoratus,
 signa canere jubet; atque instructos ordines in
 locum æquum deducit: dein, remotis omnium
 equis, quo militibus, exequato periculo, ani-
 mus amplior esset, ipse pedes exercitum, pro
 loco atque coeptis, instituit. Nam, uti planities
 erat inter sinistros montis, & ab dextra rupe
 aspera, octo cohortis in fronte constituit: reli-
 qua signa in subsidio artius collocat. Ab his
 centuriones omnis lectos, & evocatos, præterea
 ex gregariis militibus optimum quemque ar-
 matum in primam aciem subduci. C. Manli-
 um in dextera, Paculapum quemdam in sini-
 stra parte curare jubet: ipse cum libertis & co-
 lonis propter aquilam adstitit, quanti bello Cim-
 brico C. Marius in exercitu habuisse dicebatur.
 At ex altera parte C. Antonius, pedibus ager,
 quod prælio adesse nequibat, M. Petroio legato
 exercitum permittit. Ille cohortis veteranas,
 quas tumultu causa conscripserat, in fronte;

post

post eas ceterum exercitum in subsidii locati. Ipse equo circumiens, unumquemque nominans adpellat, hortatur, rogat, uti meminerint, se contra latrones inermos, pro patria, pro liberis, pro aris atque focis suis cernere. Homo militaris, quod amplius annos triginta tribunus, aut præfectus, aut legatus, aut Prætor cum magna gloria fuerat, plerosque ipsos factaque eorum fortia noverat; ea commemorando militum animos accendebat.

LX. Sed ubi, rebus omnibus exploratis, Petreius tuba signum dat; cohortis paullatim incedere jubet. idem facit hostium exercitus. Postquam eo ventum, unde a ferentariis prælium committi posset, maximo clamore, cum infestis signis concurrunt; pila omittunt; gladiis res geritur. Veterani, pristinae virtutis memores, comminus acriter instare; illi haud timidi resistunt. maxuma vi certatur. Interea Catilina cum expeditis in prima acie versari, laborantibus succurrere, integros pro saucijs arcescere: omnia providere: multum ipse pugnare, sæpe hostem ferire. strenui militis, & boni imperatoris officia simul exsequebatur. Petreius, ubi videt Catilinam contra, ac ratus erat, magna vi tendere; cohortem prætoriam in medios hostis inducit, eos perturbatos atque alios alibi resistentes interficit: deinde utrimque ex lateribus adgreditur. Manlius & Fesulanus in primis pugnantes cadunt. Postquam fusas copias, seque cum paucis relictum videt Catilina, memor generis atque pristinae dignitatis, in confertissimos hostes incurrit ibique pugnans confoditur.

LXI. Sed confecto prælio, tum vero cerneret, quanta

quanta audacia quantaque animi vis fuisset in exercitu Catilinæ. Nam fere, quem quisque pugnando locum ceperat, eum, amissa anima, corpore tegebat. Pauci autem, quos cohors prætoria disjecerat, paullo divertius, sed omnes tamen adversis vulneribus conciderant. Catilina vero longe a suis, inter hostium cadavera repertus est, paullulum etiam spirans, ferociamque animi, quam habuerat vivus, in volu retinens. Postremo ex omni copia neque in prælio, neque in fuga quisquam civis ingenuus captus. Ita cuncti suæ hostiumque vitæ juxta pepercerant. Neque tamen exercitus populi Romani lætam aut incruentam victoriam adeptus. nam strenuissimus quisque aut occiderat in prælio, aut graviter vulneratus discesserat. Multi autem, qui de castris visundi, aut spoliandi gratia processerant, volentes hostilia cadavera, amicū alii, pars hospitem, aut cognatum reperiebant; fuere item, qui inimicos suos cognoscerent. Ita varie per omnem exercitum lætitia, mæror; luctus atque gaudia agitabantur.

32
C. CRISPI SALLUSTII

BELLUM JUGURTHINUM.

FALSO queritur de natura sua genus humanum, quod imbecilla atque avi brevis forte potius, quam virtute regatur. Nam contra, reputando, neque majus aliud, neque præstabilius invenias, magisque naturæ industriam hominum, quam vim, aut tempus deesse. Sed dux atque imperator vitæ mortalium animus est: qui ubi ad gloriam virtutis via grassatur, abunde pollens potensque & clarus est, neque fortunæ eget: quippe probitatem, industriam, alias artis bonas, neque dare, neque eripere potest. Sin caprus pravis cupidinibus ad inertiam & voluptatis corporis pessum datus est: pernicioſa lubidine paullisper usus; ubi per ſecordiam vires, tempus, ingenium defluxere, naturæ infirmitas accuſatur: ſuam quiſque culpam auctores ad negotia transferunt. Quod ſi hominibus bonarum rerum tanta cura eſſet, quanto ſtudio aliena ac nihil profutura, multumque etiam periculofa petunt; neque regerentur magis, quam regerent caſus, & eo magnitudinis procederent, ubi pro mortalibus gloria æterni fierent.

II. Nam uti genus hominum compositum ex anima & corpore : ita res cunctæ studiaque omnia nostra corporis alia, alia animi naturam sequuntur. Igitur præclara facies, magnæ divitiæ, ad hoc vis corporis, alia hujuscemodi omnia brevi dilabuntur ; at ingenii egregia facinora, sicuti anima, immortalia sunt. Postremo corporis & fortunæ bonorum, ut initium, finis est : omnia orta occidunt & aucta senescunt ; animus incorruptus, æternus, rector humani generis, agit atque habet cuncta, neque ipse habetur. Quo magis pravitas eorum admiranda est, qui, dediti corporis gaudiis, per luxum atque in ignaviam ætatem agunt : ceterum ingenium, quod neque melius, neque amplius aliud in natura mortalium est, incultu atque secordia torpescere sinunt : cum præsertim tam multæ variæque sint artes animi, quibus summa claritudo paratur.

III. Verum ex his magistratus & imperia, postremo omnis cura rerum publicarum, minime mihi hac tempestate cupiunda videntur : quoniam neque virtuti honos datur ; neque illis, quibus per fraudem jus fuit, tuti, aut eo magis honesti sunt. Nam vi quidem regere patriam, aut parentes, quamquam & possis, & delicta corrigas, tamen importunum est : cum præsertim omnes rerum mutationes eadem, futuram, aliaque hostilia portendant ; frustra autem niti, neque aliud fatigando, nisi odium, parere, extremæ dementiæ est. nisi forte quem inhonesta & perniciofa lubido tenet, potentia paucorum decus atque libertatem suam ratificari.

IV. Ceterum ex aliis negotiis, quæ ingenio mercentur, in primis magno usui est memoria rerum

rerum gestarum: cujus de virtute, quia multi dixerunt, prætereundum puto; simul, ne per insolentiam quis existimet, memet, studium laudando, extollere. Atque ego credo fore, qui, quia decrevi procul a republica ætatem agere, tanto tamque utili labori meo nomen inertie imponant: certe, quibus maxima industria videtur, salutare plebem, & conviviis gratiam querere. Qui si reputaverint, & quibus ego temporibus magistratus adeptus sum, & quales viri idem adsequi nequiverint, & postea quæ genera hominum in senatum pervenerint; profecto existimabunt, me magis merito, quam ignavia, iudicium animi mutavisse, majusque commodum ex otio meo, quam ex aliorum negotiis reipublicæ venturum. Nam sæpe audiui, Q. Maximum, P. Scipionem, præterea civitatis nostræ præclaros viros solitos ita dicere, CUM MAJORUM IMAGINES INTUERENTUR, VEREMENTISSIME SIBI ANIMUM AD VIRTUTEM ACCENDI. Scilicet non ceram illam, neque signum tantam vim in sese habere; sed memoria rerum gestarum eam flammam egregiis viris in pectore crescere, neque prius sedari, quam virtus eorum famam atque gloriam adæquaverit. At contra, quis est omnium his moribus, quàm divitiis & sumptibus, non probitate neque industria cum majoribus suis contendat? etiam homines novi, qui antea per virtutem soliti erant nobilitatem antevenire, furim & per latrocinia potius [quam bonis artibus] ad imperia & honores nituntur. proinde quasi prætura & consulatus, atque alia omnia hujuscemodi per se ipsa clara, magnifica sint; ac non perinde habeantur, ut eorum, qui

susti-

sustinent, virtus est. Verum ego liberius altiusque processi, dum me civitatis morum piget tædetque. nunc ad inceptum redeo.

V. Bellum scripturus sum, quod populus Romanus cum Jugurtha, Rege Numidarum, gessit: primum quia magnum & atrox, variaque victoria fuit; dein quia tum primum superbiæ mobilitatis obviam itum est. quæ contentio divina & humana cuncta permiscuit, eoque veteris processit, uti studiis civilibus bellum atque vastitas Italiæ sinem faceret. Sed priusquam hujusmodi rei initium expedio, pauca supra repetam; quo ad cognoscendum omnia illustria magis, magisque in aperto sint. Bello Punico secundo, quo dux Carthaginiensium Hannibal, post magnitudinem nominis Romani, Italiæ opes maxime adtriverat; Masinissa Rex Numidarum, in amicitia receptus a P. Scipione, cui postea Africano cognomen ex virtute fuit; multa & præclara rei militaris facinora fecerat: ob quæ, victis Carthaginiensibus & capto Syphace, cujus in Africa magnum atque late imperium valuit, populus Romanus, quascumque urbis & agros manu ceperat, Regi dono dedit. Regis amicitia Masinissæ bona atque honesta nobis permansit: imperii vitæque ejus finis idem fuit. Dein Micipsa filius regnum solus obtinuit, Manastabale & Gulussa fratribus morbo consumptis. Is Adherbalem & Hiempsalem ex se genuit; Jugurthamque, Manastabalis fratris filium, quem Masinissa, quod ortus ex concubina erat, privatum reliquerat, eodem cultu, quo liberos suos, domi habuit.

VI. Qui ubi primum adolevit, pollens viribus, decora facie, sed multo maxime ingenio validus

validus, non se luxu, neque inertiae corrumpendum dedit; sed, uti mos gentis illius est, equitare, jaculari, cursu cum aequalibus certare; & cum omnis gloria anteiret, omnibus tamen carus esse: ad hoc pleraque tempora in venando agere, leonem atque alias feras primus, aut in primis ferire: plurimum facere, minimum ipse de se loqui. Quibus rebus Micipsa tamen si initio letus fuerat, existumans virtutem Jugurthae regno suo gloriae fore: tamen, postquam hominem adolescentem, exacta sua aetate, parvis liberis, magis magisque crescere intelligit, vehementer negotio permotus, multa cum animo suoolvebat. Terrebat natura mortaliū, avida imperii & princeps ad explendam animi cupidinem: praeterea opportunitas suaeque & liberorum aetatis, quae etiam mediocri viros spe praedae transvorsos agit: ad hoc studia Numidarum in Jugurtham accensa; ex quibus, si talem virum interfecisset, ne qua seditio, aut bellum oriretur, anxius erat.

VII. His difficultatibus circumventus, ubi rideret, neque per vim, neque insidiis opprimi posse hominem tam acceptum popularibus, quod erat Jugurtha manu promissus & adpetens gloriae militaris, statuit cum obiectare periculis, & eo modo fortunam tentare. Igitur, bello Numantino, Micipsa cum populo Romano equitum atque peditum auxilia mitteret, sperans, vel ostentando virtutem, vel hostium savitia, facile occasurum, praefecit Numidis, quos in Hispaniam mittebat. Sed ea res longe aliter, ac rarus erat, evenit. Nam Jugurtha, ut erat impigro atque acris ingenio, ubi naturam P. Scipionis, qui tunc Romanis Imperator, & morem hosti-

nam cognovit; multo labore multaque cura, præterea modestissime parendo & sæpe obviam eundo periculis, in tantam claritudinem brevi pervenerat, ut nostris vehementer carus, Numantiniis maximo terrori esset. Ac sane, quod difficillimum in primis est, & prælio strenuus erat, & bonus consilio: quorum alterum ex providentia timorem, alterum ex audacia temeritatem adferre plerumque solet. Igitur Imperator omnis fere res asperas per Jugurtham agere, in amicis habere, magis magisque in dies amplecti: quippe cujus neque consilium, neque inceptum ullum frustra erat. Huc accedebat munificentia animi & ingenii sollertia, quis rebus sibi multos ex Romanis familiari amicitia conjunxerat.

VIII. Ea tempestate in exercitu nostro fuere complures novi atque nobiles, quibus divitiarum bono honestoque potiores erant, factionis, domi potentes, apud socios clari magis, quam honesti: qui Jugurthæ non mediocrem animum pollicitando accendebant, si MICIPSA REX OCCIDISSET, FORÊ, UTI SOLUS IMPERII NUMIDIÆ POTIRETUR: IN IPSO MAXIMAM VIRTUTEM, ROMÆ OMNIA VENALIA ESSE. Sed postquam, Numantia deleta, P. Scipio dimittere auxilia, ipse reverti domum decrevit: donatum atque laudatum magnifice pro concione Jugurtham in Prætorium abduxit: ibique secreto monuit, "ut potius publice, quam privatim amicitiam populi R. coleret; neu quibus largiri insuiceret: periculose a paucis emi, quod multorum esset. si permanere veller in suis artibus, ultro illi & gloriam, & regnum ventu-

rumi

¶ C. CRISPI SALLUSTII

“rum : sin properantius pergeret, suamet
“psum pecunia præcipitem casurum.”

IX. Sic locutus, cum litteris, quas Micipsa
redderet, dimisit : eam sententia hæc erat.
“Jugurthæ tui bello Numantino longe maxu-
“ma virtus fuit : quam rem tibi certo scio gau-
“dio esse. nobis ob merita carus est : uti idem
“senatui sit & populo Romano, summa ope-
“nitemur. Tibi quidem pro nostra amicitia
“gratulor : en habes virum dignum te atque
“avo suo Masinissa.” Igitur Rex, ubi, quæ
fama acceperat, ex litteris Imperatoris ita esse
cognovit, cum virtute viri, tum gratia permo-
tus, flexit animum suum, & Jugurtham bene-
ficiis vincere adgressus est : statimque adopta-
vit, & testamento pariter cum filiis heredem in-
stituit. Sed ipse paucos post annos, morbo at-
que ætate confectus, cum sibi finem vitæ adesse
intellegeret, coram amicis & cognatis, inter
Adherbale & Hiempsale filios, dicitur hujuscemo-
di verba cum Jugurtha habuisse.

X. “Parvum ego, Jugurtha, te, amisso pa-
“tre, sine spe, sine opibus, in meum regnum
“accepi ; existumans non minus me tibi, quam
“liberis, si genuissem, ob beneficia carum so-
“re : neque ea res falsum habuit. Nam ut a-
“lia magna & egregia tua omittam, novissimè
“me rediens Numantia meque regnumque
“meum gloria honoravisti : tua virtute nobis
“Romanos ex amicis amicissimos fecisti : in His-
“pania nomen familiæ renovatum : postremo
“quod difficillimum inter mortalis, gloria in-
“vidiam vicisti. Nunc, quoniam mihi natura
“vitæ finem facit, per hanc dextram, per te
“gni fidem moneo obtestorque, uti hos, qui tui
“bi

"bi genere propinqui, beneficio meo fratres
 "sunt, caros habeas: neu malis alienos adjun-
 "gere, quam sanguine conjunctos retinere. Non
 "exercitus, neque thesauri præsidia regni sunt,
 "verum amici, quos neque armis cogere, ne-
 "que auro parare queas: officio & fide pariu-
 "tur. Quis autem amicior, quam frater fratri?
 "aut quem alienum fidum invenies, si tuis ho-
 "stis fueris? Equidem ego vobis regnum trado
 "firmum, si boni eritis; sin mali, imbecillum.
 "Nam concordia parvæ res crescunt, discordia
 "maximæ dilabuntur. Ceterum ante hos te,
 "Jugurtha, qui ætate & sapientia prior es, ne
 "aliter quid eveniat, providere decet. Nam
 "in omni certamine, qui opulentior est, etiam
 "si accipit injuriam, quia plus potest, facere
 "videtur. Vos autem, Adherbal & Hiempsal,
 "colite, observate talem hunc virum, imita-
 "mini virtutem, & enitimini, ne ego melio-
 "res liberos sumsisse videar, quam genuisse. "

XI. Ad ea Jugurtha, tametsi Regens ficta lo-
 corum intellegebat, & ipse longe aliter animo
 cogitabat: tamen pro tempore benigne respon-
 dit. Micipsa paucis diebus moritur. Postquam
 illi, more regio, justa magnifice fecerant, Re-
 guli in unum convenere, uti inter se de cun-
 ctis negotiis disceptarent. Sed Hiempsal, qui
 minimus ex illis, natura ferox, etiam antea i-
 nobilitatem Jugurthæ [quia materno genere
 impar erat] despiciens, dextera Adherbalem ad-
 soluit: ne medius ex tribus, quod apud Numi-
 das honori ducitur, Jugurtha foret. Dein ra-
 men, uti ætati concederet, fatigatus a fratre,
 in partem alteram transductus est. Ibi cum
 multa de administrando imperio differerent, Ju-
 gurtha

gurtha inter alias res jacit: OPORTERE QUIN
 QUENNI CONSULTA OMNIA ET DECRE-
 TA RESCINDI. NAM PER EA TEMPORA
 CONFECTUM ANNIS MICIPSA PARUM
 ANIMO VALUISSE. Tum IDEM, Hiempsal,
 PLACERE SIBI, respondit: NAM IPSUM
 ILLUM TRIBUS HIS PROXUMIS (ANNIS)
 ADOPTIONE IN REGNUM PERVENIS-
 SE. Quod verbum in pectus Jugurthæ altius,
 quam quicquam ratus, descendit. Itaque ex eo
 tempore ira & metu anxius moliri, parare, at-
 que ea modo animo habere, quibus Hiempsal
 per dolum caperetur. Quæ ubi tardius proce-
 dunt, neque lenitur animus ferox, statuit quo-
 vis modo inceptum perficere.

XII. Primo conventu, quem ab Regulis fi-
 ctum supra memoravi, propter dissensionem
 placuerat dividi thesauros, finisque imperii sin-
 gulis constitui. Itaque tempus ad utramque
 rem decernitur, sed maturius ad pecuniam dis-
 tribuendam. Reguli interea in loca propinqua
 thesauris aliis alio concessere. Sed Hiempsal in
 oppido Thirmita forte ejus domo utebatur, quæ
 proximus licitor Jugurthæ, carus acceptusque
 semper fuerat. quem ille casu ministrum obla-
 tum promissis onerat, uti tamquam suam vi-
 sens domum eat, portarum clavis adulterina
 parer: nam veræ ad Hiempsalem referebantur
 ceterum, ubi res postularet, se ipsum cum ma-
 gna manu venturum. Numida mandata brevi
 confecit: atque, ut doctus erat, noctu Jugurthæ
 milites introducit. Qui postquam in ædis irru-
 pere, diversi Regem querere: dormientis alios
 alios occurrentis interficere: scrutari loca abdita;
 clausa effringere: strepitu & tumultu

JUGURTHA. CAP. XIII. 68

nia miscere: cum Hiempsal interim reperitur, occultans sese tugurio mulieris ancillæ, quo initio pavidus & ignarus loci perfugerat. Numidæ caput ejus, ut jussi erant, ad Jugurtham referunt.

XIII. Ceterum fama tanti facinoris per omnem Africam brevi divulgatur; Adherbalem omnisque, qui sub imperio Micipsæ fuerant, metus invadit. in duas partis discedunt: plures Adherbalem sequuntur, sed illum alterum bello meliores. Igitur Jugurtha quam maximas potest copias armat: urbis partim vi, alias voluntate imperio suo adjungit: omni Numidiæ imperare parat. Adherbal, tamen etsi Romam legatos miserat, qui senatum docerent de cæde fratris & fortunis suis; tamen fretus multitudinem militum; parabat armis contendere. Sed ubi res ad certamen venit, victus ex prælio profugit in provinciam, ac deinde Romam contendit. Tum Jugurtha, patratis consiliis, in otio facinus suum cum animo reputans, timere populum Romanum, neque adversus iram ejus usquam, nisi in avaritia nobilitatis & pecunia sua, spem habere. Itaque paucis diebus cum auro & argento multo Romam mittit, quis præcepit, uti primum veteres amicos muneribus expleant: deinde novos adquirant; postremo quæcumque possint largiundo parare, ne cunctentur. Sed ubi Romam legati venere, & ex præcepto Regis, hospitibus aliisque, quorum eatepestate auctoritas pollebat, magna misere; tanta commutatio incessit, uti ex maxuma invidia in gratiam & favorem nobilitatis Jugurtha veniret. quorum pars spe, alii præmio inducti, singulos ex senatu ambiundo, nitentur

rur, ne gravius in eum confuleretur. Igitur,
 legati ubi satis confidunt, die constituto, sena-
 tus utrisque datur. Tum Adherbalem hoc mo-
 do locutum accepimus.

XIV. " Patres conscripti. Micipsa pater me-
 " us moriens præcepit, uti regnum Numidiae
 " tantummodo procuratore existumarem me-
 " um; ceterum jus & imperium penes vos esse;
 " simul eniterer domi militiaeque quam maxu-
 " mo usui esse populo Romano. vos mihi co-
 " gnatorum, vos in adfinium locum ducerem:
 " si ea fecissem, in vestra amicitia exercitum,
 " divitias, munimenta regni habere. Quæ cum
 " [præcepta parentis mei] agitarem, Jugur-
 " tha, homo omnium, quos terra sustinet,
 " sceleratissimus, contempto imperio vestro,
 " Masinissæ me nepotem, & jam ab stirpe soci-
 " um & amicum populo Romano regno fortu-
 " nisque omnibus expulit. Atque ego, Patres
 " conscripti, quoniam eo miseriarum venturus
 " eram, vellem, potius ob mea, quam ob ma-
 " jorum beneficia posse auxilium petere; ac
 " maxime deberi mihi a populo Romano, qui-
 " bus non egerem; secundum ea, si desideran-
 " da erant, uti debitis uterer. Sed quoniam
 " parum tuta per se ipsa probitas, neque mihi
 " in manu fuit, Jugurtha qualis foret: ad vos
 " confugi, Patres conscripti, quibus, quod mi-
 " ferrumum, cogor prius oneri, quam usui
 " esse. Ceteri Reges, aut bello victi in amici-
 " tiam a vobis recepti, aut in suis dubiis rebus
 " societatem vestram adpetiverunt. familia no-
 " stra cum populo Romano bello Carthagini-
 " ensi amicitiam instituit: quo tempore magis
 " fides ejus, quam fortuna petenda erat. Quo-

rum

"rum progeniem vos, Patres conscripti, nolite
 "te pari frustra a vobis auxilium petere. Si ad
 "impetrandum nihil causæ haberem, præter
 "miserandam fortunam; quod paullo ante
 "Rex, genere, fama atque copiis potens, nunc
 "deformatus ærumnis, inops, alienas opes ex-
 "specto: tamen erat majestatis Romani populi,
 "prohibere injuriam, neque cujusquam rea-
 "gnum per scelus cresceret. Verum ego his si-
 "nibus ejectus sum, quos majoribus meis po-
 "pulus Romanus dedit: unde pater & avus u-
 "na vobiscum expulere Syphacem & Cartha-
 "ginienſes. Vestra beneficia crepta sunt, Pa-
 "tres conscripti: vos in mea injuria despecti
 "estis. Eheu me miserum! Huccine, Micipsa
 "pater, beneficia evasere, uti quem tu parem
 "cum liberis, regnique participem fecisti, is
 "potissimum stirpis tuæ extinctor sit? Nun-
 "quamne ergo familia nostra quæta erit? sem-
 "perne in sanguine, ferro, fuga versabimur?
 "Dum Carthaginiensēs incolumēs fuere, jure
 "omnia sæva patiebamur: hostes ab latere,
 "vos amici procul, spes omnis in armis erat.
 "Postquam illa pestis ejecta, læti pacem agita-
 "bamus: quippe quis hostis nullus, nisi forte
 "quem jussissetis. Ecce autem ex improvīso
 "Jugurtha, intoleranda audacia, scelere atque
 "superbia sese efferens, fratre meo, atque eo-
 "dem propinquo suo interfecto, primum re-
 "gnum ejus sceleris sui prædam fecit: post, u-
 "bi me isdem dolis nequit capere, nihil minus,
 "quam vim, aut bellum expectantem, in im-
 "perio vestro, sicuti videtis, extorrem patria,
 "domo, inopem & coopertum miseriis effecit,
 "ut ubivis tutius, quam in meo regno essem.

D 1

" Ego

" Ego sic existumabam, Patres conscripti, ut
 " prædicantem audiveram patrem meum; qui
 " vestram amicitiam colerent, eos multum la-
 " borem suscipere: ceterum ex omnibus max-
 " um tutos esse. Quod in familia nostra fuit,
 " præstitit, uti in omnibus bellis vobis adef-
 " sent. nos uti per orium tuti simus, in manu
 " vestra est, Patres conscripti. Pater nos duos
 " fratres reliquit: tertium, Jugurtham, bene-
 " ficiis suis ratus nobis conjunctum fore. alter
 " eorum necatus, alterius ipse ego manus im-
 " pias vix effugi. Quid agam? quo potissu-
 " mum infelix accedam? generis præsidia o-
 " mnia extincta sunt; pater, uti necesse erat,
 " naturæ concessit; fratri, quem minime de-
 " cuit, propinquus, per scelus vitam eripuit;
 " adfines, amicos, propinquos ceteros, alium
 " alia clades oppressit: capti ab Jugurtha, para-
 " ti in crucem acti, pars bestiis objecti; pauci,
 " quibus relicta anima, clausi in tenebris, cum
 " mœrore & luctu, morte graviolem vitam
 " exigunt. Si omnia, quæ aut amisi, aut ex
 " necessariis adversa facta sunt, incolumia ma-
 " nerent, tamen, si quid ex improviso accidisset,
 " vos implorarem, Patres conscripti; quibus,
 " pro magnitudine imperii, jus & injurias omnis
 " curæ esse decet. Nunc vero exsul patria,
 " domo, solus, & omnium honestarum rerum
 " egens, quo accedam, aut quos adpellem?
 " nationesne, an Reges, qui omnes familiæ
 " nostræ ob vestram amicitiam infesti sunt? an
 " quoquam adire licet, ubi non majorum meo-
 " rum hostilia monumenta plurima? aut quis
 " quam nostri misereri potest, qui aliquando
 " vobis hostis fuit? Postremo Masinissa nos ita
 " insti-

JUGURTHA CAP. XIV. 69

" instituit, Patres conscripti, ne quem colere-
 " mus, nisi populum Romanum, ne societates,
 " ne fœdera nova acciperemus: abunde magra
 " præsidia nobis in vestra amicitia fore: si huic
 " imperio fortuna mutaretur, una nobis occi-
 " dendum esse. Virtute ac Dis volentibus ma-
 " gniestis & opulenti; omnia secunda & obedi-
 " entia sunt: quo facilius sociorum injurias cu-
 " rare licet. Tantum illud vereor, ne quos
 " privata amicitia Jugurthæ, parum cognita,
 " transvorsos agat: quos ego audio maxuma
 " ope niti, ambire, fatigare vos singulos, ne
 " quid de absente, incognita causâ, statuatis:
 " fingere me verba, fugam simulare, cui licu-
 " erit in regno manere. Quod utinam illum,
 " cujus impio facinore in has miseras project-
 " us sum, eadem hæc simulantem videam: &
 " aliquando aut apud vos, aut apud Deos im-
 " mortalis rerum humanarum cura oriatur:
 " nã ille, qui nunc sceleribus suis ferox atque
 " præclarus est, omnibus malis excruciatu-
 " impietatis in parentem nostrum, fratris mei-
 " necis, mearumque miseriæ gravis pœnas
 " reddet. Jam jam frater, animo meo carissu-
 " me, quamquam immaturo, & unde minime
 " decuit, vita erepta est: tamen lætandum ma-
 " gis, quam dolendum puto casum tuum. non-
 " enim regnum, sed fugam, exilium, egesta-
 " tem, & omnis has, quæ me premunt, ærum-
 " nas cum anima simul amisisti. At ego infe-
 " lix, in tanta mala præcipitatus ex patrio re-
 " gno, rerum humanarum spectaculum præbeo:
 " incertus quid agam, tuasne injurias persequar,
 " ipse auxilii egens; an regno consulam, cu-
 " jus vitæ necisque potestas ex opibus alienis
 " D 3 " pender.

" pendet. Utinam emori fortunis meis hone-
 " stus exitus esset, neu vivere contemptus vide-
 " rer; si decessus malis injuriæ concessissem.
 " Nunc neque vivere lubet, neque mori licet
 " sine dedecore. Patres conscripti, per vos li-
 " beros atque parentes, per majestatem populi
 " R. subvenite misero mihi: ite obviam inju-
 " riæ: nolite pati, regnum Numidiæ, quod ve-
 " strum est, per scelus & sanguinem familiæ
 " nostræ tabescere. "

XV. Postquam Rex finem loquendi fecit, le-
 gati Jugurthæ largitione magis, quam causa
 freti, paucis respondent: " Hiempsalem ob
 " sævitiam suam ab Numidis interfectum: Ad-
 " herbalem ultro bellum inferentem; postquam
 " superatus sit, queri, quod injuriam facere ne-
 " quivisset. Jugurtham ab senatu petere, ne
 " alium putarent, ac Numantiæ cognitus es-
 " set, neu verba inimici ante facta sua pone-
 " rent. " Deinde utrique curia egrediuntur.
 Senatus statim consulitur: fautores legatorum,
 præterea magna pars gratia depravati Adherba-
 lis dicta contemnere, Jugurthæ virtutem extol-
 lere laudibus; gratia, voce, denique omnibus
 modis pro alieno scelere & flagitio, sua quasi
 pro gloria, nitebantur. At contra pauci, qui-
 bus bonum & æquum divitiis carius, subveni-
 undum Adherbali & Hiempsalis mortem severe
 vindicandam censebant. Sed ex omnibus ma-
 xime Æmilius Scaurus, homo nobilis, impiger,
 factiosus, avidus potentiae, honoris, divitia-
 rum; ceterum vitia sua callide occultans. Is
 postquam videt Regis largitionem famosam
 impudentemque, veritus, quod in tali re
 solet, ne polluta licentia invidiam accen-
 deret

deret, animum a consueta lubricitate continuit.

XVI. Vicit tamen in senatu pars illa, qui vero pretium aut gratiam anteferebant. Decretum fit, UTI DECEM LEGATI REGNUM, QUOD MICIPSA OBTINUERAT, INTER JUGURTHAM ET ADHERBALEM DIVIDERENT. cujus legationis princeps fuit L. Opimius, homo clarus, & tum in senatu potens: quia Consul, C. Gracco & M. Fulvio Flacco interfectis, accerrime victoriam nobilitatis in plebem exercuerat. Eum Jugurtha tametsi Romæ in amicis habuerat, tamen accuratissime recepit: dando & pollicitando perfecit, uti fama, fide, postremo omnibus suis rebus commodum Regis anteferret. Reliquos legatos eadem via adgressus, plerosque capit: paucis carior fides, quam pecunia fuit. In divisione, quæ pars Numidiæ Mauretaniam attingit, agro, viris opulentior, Jugurthæ traditur: illam alteram specie, quam usu, potiore, quæ portuosior & ædificiis magis exornata erat, Adherbal possedit.

XVII. Res postulare videtur Africæ situm paucis exponere, & eas gentis, quibuscum nobis bellum, aut amicitia fuit, attingere. Sed quæ loca & nationes ob calorem, aut asperitatem, item solitudines minus frequentata sunt, de his haud facile compertum narraverim: cetera quam paucissimis absolvam.

In divisione orbis terræ plerique in partem tertiam Africam posuere: pauci tantummodo Asiam & Europam esse; sed Africam in Europa. Ea finis habet ab Occidente fretum nostrum maris & Oceani: ab ortu Solis declivem latitudinem: quem locum Catabathmon incolæ appellant.

pellant. Mare sævum, importuosum. ager frugum fertilis, bonus pecori, arbori infecundus: cælo, terra penuria aquarum. Genus hominum salubri corpore, velox, patiens laborum: plerosque senectus dissolvit, nili qui ferro, aut bestiis interiëre: nam morbus haud sæpe quemquam superat. Ad hoc malefici generis plurima animalia. Sed qui mortales initio Africam habuerint, quique postea accesserint, aut quomodo inter se permixti sint: quamquam ab ea fama, quæ plerosque obtinet, diversum est: tamen uti ex libris Punicis, qui Regis Hiempsalis dicebantur, interpretatum nobis est; utique rem sese habere cultores ejus terræ putant, quam paucissimis dicam. Ceterum Cales ejus rei penes auctores erit.

XVIII. Africam initio habnere Gætuli & Libyes, asperi, inculti; quis cibus erat caro ferina atque humi pabulum, uti pecoribus. Hi neque moribus, neque lege, neque imperio cuiusquam regebantur: vagi, palantes, qua nox coegerat, sedes habebant. Sed postquam in Hispania Hercules, sicuti Afri putant, interiit; exercitus ejus, compositus ex variis gentibus, amisso duce, ac passim multis, sibi quique, imperium petentibus, brevi dilabitur. Ex eo numero Medi, Persæ & Armeni, navibus in Africam transvecti, proximos nostro mari locos occupavere. Sed Persæ intra Oceanum magis; iique alveos navium inverios pro tuguriis habuere; quia neque materia in agris, neque ab Hispanis emundi, aut mutandi copia erat. mare magnum & ignara lingua commercia prohibebant. Hi paullatim per connubia Gætulos miscuere: & quia sæpe tentantes agros, alia,
deinde

deinde
adpella
rum as
longa,
carinae
re Liby
tabant
ardorib
freto d
stimer
corrup
adpella
ac poss
nem a
quæ p
tur.
aut m
amqu
mare
minu
plera
in ge
XI.
minu
ciata
pone
ora r
aucta
re. n
paru
mon
gypte
ma C
dure
ara;

deinde alia loca petiverant, semet ipsi Numidas adpellavere. Ceterum adhuc ædificia Numidarum agrestium, quæ mapalia illi vocant, oblonga, incurvis lateribus recta, quasi navium carinæ sunt. Medis autem & Armenis accessere Libyes (nam hi propius mare Africum agitabant; Gætuli sub sole magis, haud procul ab ardoribus) hique mature oppida habuere. nam freta divisi ab Hispania mutare res inter se institerant. Nomen eorum paullatim Libyes corrumpere, barbara lingua Mauros, pro Medis, adpellantes. Sed res Persarum brevi adolevit: ac postea nomine Numidæ, propter multitudinem a parentibus digressi, possidere ea loca, quæ proxume Carthaginem Numidia adpellatur. Dein utrique alteris freti finitimos armis aut metu sub imperium cogere, nomen gloriæque sibi addidere; magis hi, qui ad nostrum mare processerant: quia Libyes, quam Gætuli, minus bellicosi: denique Africæ pars inferior pleraque ab Numidis possessa est; victi omnes in gentem nomenque imperantium concessere.

XIX. Postea Phœnices alii multitudinis donum minuendæ gratia, pars imperii cupidine, sollicitata plebe & aliis novarum rerum avidis, Hipponem, Hadrumetum, Leptim aliasque urbis in ora maritima condidere: hæque brevi multum auctæ, pars originibus præsidio, aliæ decori fuerunt. nam de Carthagine silere melius puto, quam parum dicere: quoniam alio properare tempus monet. Igitur ad Catabathmon, qui locus Ægyptum ab Africa dividit, secundo mari, prima Cyrene est, colonia Thereon, ac deinceps dux Syrtis, interque eas Leptis: dein Philenon arx, quem, Ægyptum versus, finem imperii ha-

habuere Carthaginenses: post aliæ Punice urbes. Cetera loca usque ad Mauretaniam Numidæ tenent: proxume Hispaniam Mauri sunt super Numidiam Gætulos accepimus partim in tuguriis, alios incultius vagos agitare: post eos Æthiopas esse: dein loca exusta solis ardoribus. Igitur bello Jugurthino pleraque ex Punicis opida & finis Carthaginensium, quos novissime habuerant, populus Romanus per magistratus administrabat: Gætulorum magna pars & Numidia usque ad flumen Mulucham sub Jugurtha erant: Mauris omnibus Rex Bocchus imperabat, præter nomen, cetera ignarus populi Romani; itemque nobis neque bello, neque pace antea cognitus. De Africa & ejus incolis ad necessitudinem rei satis dictum.

XX. Postquam, regno diviso, legati Africa discessere, & Jugurtha contra timorem animi præmia sceleris adeptum sese videt; certum ratus, quod ex amicis apud Numantiam acceperat, omnia Romæ venalia esse; simul & illorum pollicitationibus accensus, quos paullo ante muneribus expleverat, in regnum Adherbalis animum intendit. Ipse acer, bellicosus: at is, quem petebat, quietus, imbellis, placido ingenio, opportunus injuriæ, metuens magis, quam metuendus. Igitur ex improvise finis ejus cum magna manu invasit: multos mortalis cum pecore atque alia præda capit, ædificia incendit, pleraque loca hostiliter cum equitatu accedit. dein cum omni multitudine in regnum suum convertit: existumans dolore permotum Adherbalem injurias suas manu vindicaturum, eamque rem belli causam fore. At ille, quod neque se parum armis existumabat, & amicitia populi Romani

mani magis, quam Numidis fretus erat; legatos ad Jugurtham de injuriis questum milit: qui tamen contumeliosa dictaretulerant, prius tamen omnia pati decrevit, quam bellum sumere: quia tentatum antea secus cesserat. Neque tamen eo magis cupido Jugurthæ minuebatur: quippe qui totum ejus regnum animo jam invaserat. Itaque non, ut antea, cum prædatoria manu, sed magno exercitu comparato bellum gerere cœpit, & aperte totius Numidiæ imperium petere. Ceterum, qua pergebat, urbis, agros vastare, prædas agere; suis animum, terrorem hostibus augere.

XXI. Adherbal ubi intellegit, eo processum, uti regnum aut relinquendum esset, aut armis retinendum; necessario copias parat, & Jugurthæ obvius procedit. Interim haud longe a mari, prope Cirtam oppidum utriusque confedit exercitus: & quia die extremum erat, prælium non inceptum. ubi plerumque noctis processit, obscuro etiam tum lumine, milites Jugurthini, signo dato, castra hostium invadunt; semisomnos partim, alios arma sumentes fugant funduntque: Adherbal cum paucis equitibus Cirtam profugit, & ni multitudo togatorum fuisset, quæ Numidas insequentes mœnibus prohibuit, uno die inter duos Reges cœptum atque patratum bellum foret. Igitur Jugurtha oppidum circumfedit, vineis turribusque & machinis omnium generum expugnare adgreditur: maxime festinans tempus legatorum antecapere, quos, ante prælium factum, Romam Adherbale missos audiverat. Sed postquam senatus de bello eorum accepit, [tres adolescentes] in Africam legantur, qui ambo Reges adeant, senatus

tus populi que Romani verbis nuncient, "Velle & censere, eos ab armis discedere: de controversiis suis jure potius, quam bello disputare: ita seque illisque dignum fore."

XXII. Legati in Africam maturantes veniunt, eo magis, quod Romæ, dum proficisci parant, de prælio facto & oppugnatione Cirtæ audiebatur. sed is rumor clemens erat. Quorum Jugurtha accepta oratione respondit: "Sibi neque majus quidquam, neque carius auctoritate senati: ab adolescentia ita enisum, uti ab optimo quoque probaretur: virtute, non malitia P. Scipioni, summo viro, placuisset ob easdem artis ab Micipsa, non penuria liberorum, in regnum adoptatum: ceterum quo plura bene atque strenue fecisset, eo animum suum injuriam minus tolerare: Adherbalem dolis vitæ suæ insidiatum; quod ubi comperisset, sceleri obviam isse: populum Romanum neque recte, neque pro bono facturum, si ab jure gentium sese prohibuerint: postremo de omnibus rebus legatos Romam brevi missurum." Ita utrique digrediuntur. Adherbalis adpellandi copia non fuit.

XXIII. Jugurtha ubi eos Africa decessissertus est, neque propter loci naturam Cirtam armis expugnare potest; vallo atque fossâ mœnia circumdat, turris exstruit, easque præfidiis firmat: præterea dies, noctes, aut per vim, aut dolis tentare, defensoribus mœnium præmia modo, modo formidinem ostentare, suos hortando ad virtutem erigere: prorsus intentus cuncta parare. Adherbal, ubi intellegit omnis suas fortunas in extremo sitas, hostem infestum, auxilii spem nullam, penuria rerum necessari-

arum

arum bellum trahi non posse; ex his, qui una Cirtam profugerant, duo maxime impigros delegit, eos multa pollicendo, ac miserando casum suum confirmat, uti per hostium munitiones noctu ad proximum mare, dein Romam pergerent.

XXIV. Numidæ paucis diebus jussa efficiunt: litteræ Adherbalis in senatu recitatæ, quarum sententia hæc fuit.

“ Non mea culpa sæpe ad vos oratum mitto,
 “ Patres conscripti, sed vis Jugurthæ subigit:
 “ quem tanta lubido extinguendi me invasit,
 “ uti neque vos, neque Deos immortalis in animo
 “ habeat; sanguinem meum, quam omnia
 “ malit. Itaque quintum jam mensem socius
 “ & amicus populi Romani armis obsessus re-
 “ neor: neque mihi Micipsæ patris beneficia,
 “ neque vestra decreta auxilantur. ferro, an
 “ fame acrius urgueat, incertus sum. Plura de
 “ Jugurtha scribere, dehortatur fortuna mea:
 “ etiam antea expertus sum, parum fidei mi-
 “ seris esse. Nisi tamen intellego, illum supra,
 “ quam ego sum, petere, neque simul amicitia-
 “ am vestram, & regnum meum sperare: u-
 “ trum gravius existimet, nemini occultum
 “ est. Nam initio occidit Hiempsalem fratrem
 “ meum: dein patrio regno me expulit. quæ
 “ sane fuerint nostræ injuriæ, nihil ad vos.
 “ Verum nunc vestrum regnum armis tenet:
 “ me, quem Imperatorem Numidis posuistis,
 “ clausum obsidet: legatorum verba quanti fe-
 “ cerit, pericula mea declarant. Quid reliquum,
 “ nisi vis vestra, quo moveri possit? Nam ego
 “ quidem vellem, & hæc, quæ scribo, & quæ
 “ antea in senatu questus sum, vana forent po-

E

“ tius, .

“ tins, quam miseria mea fidem verbis faceret.
 “ Sed quoniam eo natus sum, ut Jugurthæ sce-
 “ lerum ostentui essem, non jam mortem ne-
 “ que ærumnas, tantummodo inimici imperium
 “ & cruciatus corporis deprecor. Regno Nu-
 “ midia, quod vestrum est, uti habet, consu-
 “ lire: me ex manibus impiis eripite, per ma-
 “ iestatem imperii, per amicitia fidei; si nulla
 “ apud vos memoria avi mei Masinissæ. ”

XXV. His litteris recitatis, fuere, qui exerci-
 tum in Africam mittendum censerent, & quam
 primum Adherbali subveniendum: de Jugur-
 tha interim uti consuleretur, quoniam non pa-
 ruisset legatis. Sed ab istis Regis fautoribus
 summa ope enisum, ne decretum fieret. Ita
 bonum publicum, ut in plerisque negotiis solet,
 privata gratia devictum. Legantur tamen in
 Africam majores natu, nobiles, amplis honori-
 bus: in quis M. Scaurus, de quo supra memo-
 ravimus, consularis, & tum senati princeps.
 Hi, quod in invidia res erat simul, & ab Nu-
 midis obsecrati, triduo navim descendere: dein
 brevi Uticam adpulsi litteras ad Jugurtham mit-
 tunt, QUAM OCISSUME AD PROVINCI-
 AM ACCEDAT; SEQUE AD EUM AB SE-
 NATU MISSOS. Ille ubi accepit, homines cla-
 ros, quorum auctoritatem Romæ pollere audi-
 verat, contra inceptum suum venisse: primo
 commotus, metu atque lubidine divotius agi-
 tabatur. Timebat iram senati, [ni paruisset le-
 gatis:] porro animus cupidine cæcus ad ince-
 ptum scelus rapiebat. Vicit tamen in avido in-
 genio prævum consilium. Igitur, exercitu cir-
 cumdato, summa vi Cirtam irrumpere nititur,
 maxime sperans, diducta manu hostium, aut vi,

ant dolis sese casum victoriæ inventurum. Quod ubi secus procedit, neque, quod intenderat, efficere potest, uti prius, quam legatos conveniret, Adherbalis potiretur; ne amplius morando Scamrum, quem plurimum metuebat, incenderet, cum paucis equitibus in provinciam venit. Ac tamen etsi senati verbis minæ graves nunciabantur, quod oppugnatione non desisteret; multa tamen oratione consumpta, legati frustra discessere.

XXVI. Ea postquam Cirtæ audita sunt, Italici, quorum virtute mœnia defensabantur, confisi, deditione facta, propter magnitudinem populi Romani inviolatos sese fore, Adherbali suadent, uti seque, & oppidum Jugurthæ tradat: tantum ab eo vitam paciscatur, de ceteris senatui curæ fore. At ille, tametsi omnia potiora fide Jugurthæ rebatur; quia penes eosdem, si adversaretur, cogendi potestas erat, ita, uti censuerant Italici, deditionem facit. Jugurtha in primis Adherbalem exeruciatum necat: dein omnis puberes Numidas & negotiatores promiscue, uti quisque armatis obviis, interfecit.

XXVII. Quod postquam Romæ cognitum, & res in senatu agitari cœpta, idem illi ministri Regis interpellando, ac sæpe gratia, interdum jurgis trahendo tempus, atrocitatem facti leniebant. Ac ni C. Memmius, tribunus plebis designatus, viracer & infestus potentiae nobilitatis, populum Romanum edocuisse, ID AGI, UTI PER PAUCOS FACTIOSOS JUGURTHÆ SCELUS CONDONARETUR, profecto omnis invidia prolatandis consultationibus dilapsa erat. tanta vis gratiæ, atque pecuniæ Regis. Sed ubi senatus delicti conscientia popu-

um timet; lege Sempronia provinciæ futuris Consulibus, Numidia atque Italia decretæ: Consules declarantur P. Scipio Nasica, L. Bestia Calpurnius; Calpurnio Numidia, Scipioni Italia obvenit. deinde exercitus, qui in Africam portaretur, scribitur: stipendium, alia, quæ bello usui forent, decernuntur.

XXVIII. At Jugurtha, contra spem nuncio accepto, quippe cui, Romæ omnia venum ire, in animo hæserat; filium, & cum eo duo familiaris ad senatum legatos mittit: hisque, ut illis, quos, Hiempsale interfecto, miserat, præcepit, "omnis mortalis pecunia adgrediantur." Qui postquam Romam adventabant; senatus a Bestia consultus: **PLACERETNE LEGATOS JUGURTHÆ RECIPI MOENIBUS.** iique decrevere: "nisi regnum, ipsumque deditum venissent, uti in diebus [proximis] decem Italia decederent." Consul Numidis ex senati decreto nunciari jubet. ita infectis rebus illi domum discedunt. Interim Calpurnius, parato exercitu, legat sibi homines nobilis, factionos, quorum auctoritate, quæ deliquisset, munita fore sperabat: in quis fuit Scaurus, cujus de natura & habitu supra memoravimus. Nam in Consule nostro multæ bonæque artes animi & corporis erant: quas omnis avaritia præpediebat. Patiens laborum, acri ingenio, satis providens, belli haud ignarus, firmissimus contra pericula & insidias. Sed legiones per Italiam Rhægium, atque inde Siciliam, porro ex Sicilia in Africam transvectæ. Igitur Calpurnius initio, paratis commeatibus, acriter Numidiam ingressus est, multos mortalis, & urbis aliquid pugnando capit.

XXIX. Sed

XXIX. Sed ubi Jugurtha per legatos pecunia tentare, bellicque, quod administrabat, asperitatem ostendere cepit: animus aeger avaritia facile conversus est. Ceterum socius & administrator omnium consiliorum adsumitur. Scaurus: qui tamen a principio, plerisque ex factione ejus corruptis, acerrime Regem impugnâverat; tamen magnitudine pecuniæ a bono honestoque in pravum abstractus est. Sed Jugurtha primum tantummodo belli moram redimebat, existumans, sese aliquid interim Romæ pretio, aut gratia effecturum: postea vero quam participem negotii Scaurum acceperat; in maximam spem adductus recuperandæ pacis, statuit cum eis de omnibus pactionibus præsens agere. Ceterum interea, fidei causâ, mittitur a Consule Sextius quæstor in oppidum Jugurthæ Vagam: cujus rei species erat acceptio frumenti, quod Calpurnius palam legatis imperaverat: quoniam deditionis mora induciæ agitabantur. Igitur Rex, uti constituerat, in castra venit: ac pauca, præsentis consilio, locutus de invidia facti, atque in deditionem uti acciperetur; reliqua cum Bestia & Scauro secreta transigit: dein postero die, quasi per saturam, exquisitis sententiis, in deditionem accipitur. Sed, uti pro consilio imperatum, elephanti triginta, pecus atque equi multi, cum parvo argenti pondere quæstori traduntur. Calpurnius Romam ad magistratus rogandos proficiscitur. In Numidia & exercitu nostro pax agitabatur.

XXX. Postquam res in Africa gestas, quoque modo actæ forent fama divulgavit; Romæ per omnis locos & conventus de facto consulis agitari: apud plebem gravis invidia; Patres, probarentne

barentne tantum flagitium, an decreta Consulibus subverterent, parum constabat. Ac maxime eos potentia Scauri, quod is auctor & socius Bestiæ ferebatur, a vero, bono impediēbar. At C. Memmius, cujus de libertate ingenii & odio potentiae nobilitatis supra diximus, inter dubitationem & moras senati, concionibus populum ad vindicandum hortari: monere, ne rempublicam, ne libertatem suam desererent: multa superba, crudelia, facinora nobilitatis ostendere: prorsus intentus omni modo plebis animum accendebat. Sed quoniam ea tempestate Memmii facundia clara poliensque fuit; decere existumavi, unam ex tam multis orationem perscribere: ac potissimum, quæ in concione post reditum Bestiæ hujuscemodi verbis disferuit.

XXXI. " Multa dehortantur a vobis, Quiri-
 " res, ni studium reipublicæ omnia superet: o-
 " pes factionis, vestra patientia, jus nullum;
 " ac maxime, quod innocentiae plus periculi,
 " quam honoris, est. Nam illa quidem piget
 " dicere, his annis xv. quam ludibrio fueritis
 " superbiae paucorum; quam foede quamque
 " inulti perierint vestri defensores; ut vobis a-
 " nimus ab ignavia atque secordia corruptus
 " sit: qui ne nunc quidem, obnoxii inimicis,
 " exsurgitis, atque etiam nunc timetis, quibus
 " decet terrori esse. Sed quamquam hæc talia
 " sunt: tamen obviam ire factionis potentiae
 " animus subigit. certe ego libertatem, quæ
 " mihi a parente tradita est, experiar: verum
 " id frustra, an ob rem faciam, in vestra manu
 " situm, Quirites. Neque ego horror, quod
 " sæpe majores vestri facere, uti contra injuri-

"as armati eatis. Nihil vi, nihil secessione o-
 "pus: necesse est, suomet ipsi more præcipites
 "eant. Occiso Tiberio Gracco, quem re-
 "gnum parare aiebant, in plebem Romanam
 "quæstiones habitæ sunt. Post C. Gracci &
 "M. Fulvii cædem, item multi vestri ordinis in
 "carcere necati sunt: utriusque cladis non lex,
 "verum libido eorum finem fecit. Sed sa-
 "ne fuerit regni paratio, plebi sua restituere.
 "quidquid sine sanguine civium ulcisci nequi-
 "tur, jure factum sit. Superioribus annis ta-
 "citi indignabamini, ærarium expilari; Reges
 "& populos liberos paucis nobilibus vectigal
 "pendere; penes eosdem & summam gloriam,
 "& maxumas divitias esse: tamen hæc talia fa-
 "cinora impune suscepisse, parum habuere. i-
 "taque postremo leges, majestas vestra, divi-
 "na & humana omnia hostibus tradita sunt.
 "Neque eos, qui fecere, pudet aut poenitet:
 "sed incedunt per ora vestra magnifice; sacer-
 "dota & consulatus, pars triumphos suos o-
 "stentantes: perinde quasi honori, non prædæ
 "habeant. Servi ære parati imperia injusta do-
 "minorum non perferunt: vos, Quirites, im-
 "perio nati, æquo animo servitutem toleratis.
 "At qui sunt hi, qui rempublicam occupavere?
 "homines sceleratissimi, cruentis manibus, im-
 "mani avaritia, nocentissimi, idemque super-
 "bissimi; quis fides, decus, pietas, postremo
 "honestas atque inhonestas omnia quæstui sunt.
 "Pars eorum occidisse tribunos plebis; alii
 "quæstiones injustas; plerique cædem in vos
 "fecisse, pro munimento habent. Ita quam
 "quisque pessime fecit, tam maxime tutus est.
 "metum a scelere suo ad ignaviam vestram

"transfutare : quos omnis eadem cupere, eadē
 "dem odissē, eadem metuere in unum coegit.
 "sed hæc inter bonos amicitia est, inter malos
 "factio. Quod si tam liberratis curam habere-
 "tis, quam illi ad dominationem accensi sunt;
 "profecto neque res publica, sicuti nunc, vassa-
 "retur; & beneficia vestra penes optimos, non
 "audacissimos, forent. Majores vestri, parandi
 "juris & majestatis constituendæ gratia, bis, per
 "secessionem, armati Aventinum occupavere:
 "vos pro libertate, quam ab illis accepistis,
 "non summa ope nitemini? atque eo vche-
 "mentius, quod majus dedecus est, partra-
 "mittere, quam omnino non paravissē. Diceret
 "aliquis. Quid igitur censēs? vindicandum in
 "eos, qui hosti prodidere rempublicam: non
 "manu, neque vi; quod magis fecissē, quam
 "illis accidissē indignum; verum quæstionibus
 "& indicio ipsius Jugurthæ. qui si dediticius
 "est, profecto jussis vestris obediens erit: sin
 "ea contemnit; scilicet existimabitis, qualis
 "illa pax, aut deditio, ex qua ad Jugurtham
 "scelerum impunitas, ad paucos potentis ma-
 "ximæ divitiæ, in rempublicam damna, dede-
 "cora pervenerint. Nisi forte nondum etiam
 "vos dominationis eorum satietas tener, & il-
 "la, quam hæc tempora, magis placent; cum
 "regna, provinciæ, leges, jura, judicia, bella,
 "paces; postremo divina & humana omnia pe-
 "nes paucos erant: vos autem, hoc est, popu-
 "lus Romanus, invicti ab hostibus, imperato-
 "res omnium gentium, satis habebatis animam
 "retinere. nam servitutem quidem quis ve-
 "strum recusare audebat? Atque ego tamen
 "et si viro flagitiosissimum existimo impune
 "injuriam

" Injuriam accepisse ; tamen vos hominibus
 " sceleratissimis ignoscere, quoniam cives sunt,
 " æquo animo paterer, nisi misericordia in per-
 " niciem casura esset. Nam & illis, quantum
 " importunitatis habent, parum est, impune
 " mala fecisse, nisi deinde faciundi licentia eri-
 " pitur: & vobis æterna sollicitudo remanebit,
 " cum intellegetis, aut serviundum esse, aut
 " per manus libertatem retinendam. Nam si-
 " dei quidem, aut concordia quæ spes? Domi-
 " nari illi volunt; vos liberi esse: facere illi in-
 " jurias; vos prohibere: postremo sociis vestris
 " veluti hostibus; hostibus pro sociis utuntur.
 " Potestne in tam divorfis mentibus pax, aut a-
 " micitia esse? Quare moneo hortorque, ne tan-
 " tum scelus impunitum omittatis. Non pecu-
 " nia ærarii factus est, neque per vim sociis e-
 " repta pecuniæ: quæ quamquam gravia; ta-
 " men consuetudine jam pro nihilo habentur.
 " Hosti accerrimo prodita senatus auctoritas, pro-
 " ditum imperium vestrum: domi militiæque
 " respublica venalis fuit. Quæ nisi quæsitæ e-
 " runt, ni vindicatum in noxios, quid reli-
 " quum, nisi ut illis, qui ea fecere, obediens
 " vivamus? nam impune quæ libet facere, id
 " est Regem esse. Neque ego, Quirites, hor-
 " tor, ut malitis civis vestros perperam, quam
 " recte fecisse: sed ne, ignoscendo malis, bonos
 " perditum eat. Ad hoc in republica multo
 " præstat beneficii, quam maleficii immemorem
 " esse. bonus tantummodo segnior fit, ubi ne-
 " glegas; at malus improbior. Ad hoc si in-
 " juria non sint, haud sæpe auxilii egeas. "

XXXII. Hæc atque alia hujuscemodi sæpe di-
 cundo, Memmius populo persuadet, uti L. Cas-

E;

fius,

sius, qui tum prætor erat, ad Jugurtham mitteretur, interposita fide publica, Romam duceret; quo facilius indicio Regis, Scauri & reliquorum, quos pecuniæ captæ arcessébant, delicta patefierent. Dum hæc Romæ geruntur, qui in Numidia relictī a Bestia exercitui præerant, secuti morem imperatoris, plurima & flagitiosissima facinora fecere. Fuere, qui auro corrupti elephantos Jugurthæ traderent; alii perfugas vendere; pars ex pacatis prædas agebant, tanta vis avaritiæ in animos eorum, veluti tabes, invaserat. At Cassius, perlata rogatione a C. Memmio, ac percussa omni nobilitate, ad Jugurtham proficiscitur; ei timido & ex conscientia diffidenti rebus suis persuadet: “quo se
“populo Romano dedidisset, ne vim, quam
“misericordiam, experiri mallet.” Privatum præterea fidem suam interponit, quam ille non minoris, quam publicam ducebat. talis contumpestate fama de Cassio.

XXXIII. Igitur Jugurtha, contra decus regium, cultu quam maxime miserabili, cum Cassio Romam venit. Ac tamen etsi in ipso magna vis animi erat, confirmatus ab omnibus, quorum potentia aut scelere cuncta gesserat; C. Bæbium tribunum plebis magna mercede parat, cujus impudentia contra jus & injurias omnis munitus foret. At C. Memmius, advocata concione, quamquam Regi infesta plebes erat, & pars “in vincula duci JUBEbat,
“PARS ni socios sceleris aperiret, more majorum, de hoste supplicium sumi;” dignitati, quam iræ magis consulens, sedare motus, & animos mollire; postremo confirmare, “fidem publicam per sese inviolatam fore.”

post,

post, ubi silentium cœpit, producto Jugurtha, verba facit: " Romæ Numidiæque facinora e-
 " jus MEMORAT; scelera in patrem, fratres-
 " que OSTENDIT: quibus juvantibus quibus-
 " que ministris egerit, quamquam intellegat
 " populus Romanus; tamen velle manifesta
 " magis ex illo habere: si vera aperirer, in fide
 " & clementia populi Romani magnam spem
 " illi sitam: sin reticeat, non sociis saluti fore;
 " sese suasque spes corrupturum.

XXXIV. Dein, ubi Memmius dicundi finem fecit, & Jugurtha respondere iussus est, C. Bæbius tribunus plebis, quem pecunia corruptum supra diximus, Regem tacere jubet: ac tamen etli multitudo, quæ in concione aderat, vehementer accensa, terrebat eum clamore, voltu, sæpe impetu atque aliis omnibus, quæ ira fieri amat: vicit tamen impudentia. Ita populus ludibrio habitus ex concione discessit: Jugurthæ Bestiæque & ceteris, quos illa quæstio exagitabat, animi augefcunt.

XXXV. Ea erat tempestate Romæ Numida quidam, nomine Massiva, Gulusiæ filius, Masinissæ nepos: qui, quia, in dissensione Regum, Jugurthæ adversus fuerat, dedita Cirta & Adherbale interfecto, profugus ex Africa abierat. Hic Sp. Albinus, qui proximo anno post Bestiam cum Q. Minucio Rufo consulatum gerebat, persuadet, quoniam ex stirpe Masinissæ sit, Jugurtham ob scelera invidia cum metu urgueat; regnum Numidiæ ab senatu petat. Avidus Consul belli gerundi movere, quam senescere omnia malebat. ipsi provincia Numidia; Minucio Macedonia evenerat. Quæ postquam Massiva agitare cœpit, neque Jugurthæ in amicis satis

præsidii est: quod eorum alium conscientia, alium mala fama & timor impediēbat: Bomilcari, proximo ac maxime fido sibi, imperat, "pretio, sicuti multa confecerat, insidiatores Massivæ paret, ac maxime occulte: sin id parum procedat, quovis modo Numidam interficiat." Bomilcar mature Regis mandata exsequitur: & per homines talis negotii artifices itinera egressusque ejus, postremo loca atque tempora cuncta explorat: deinde, ubi res postulabat, insidias tendit. Igitur unus ex eo numero, qui ad cædem parati, paullo inconsultius Massivam adgreditur, illum obruncat: sed ipse deprehensus, multis hortantibus & imprimis Albino Consule, indicium proficitur. Firrens magis ex æquo bonoque, quam ex jure gentium, Bomilcar; comes ejus, qui Romam fide publica venerat. At Jugurtha manifestus tanti sceleris, non prius omisit contra verum niti, quam animum advortit, supra gratiam atque pecuniam suam invidiam facti esse. Igitur, quamquam in priore actione ex amicis quinquaginta vades dederat; regno magis, quam vadibus consulens, clam in Numidiam Bomilcarem dimittit: veritus, ne reliquos popularis metus invaderet parendi sibi, si de illo supplicium summum foret. Et ipse paucis diebus profectus est, iussus ab senatu Italia decedere. Sed postquam Roma egressus est, fertur sæpe eo tacitus respiciens, postremo dixisse: **URBEM VENALEM ET MATURE PERITURAM, SI EMTOREM INVENERIT.**

XXXVI. Interim Albinus, renovato bello, com-
meatum, stipendium, alia, quæ militibus usui
forent, maturat in Africam portare; ac statim

ipse

ipse profectus, uti ante comitia, quod tempus haud longe aberat, armis, aut deditione, aut quovis modo bellum conficeret. At contra Jugurtha trahere omnia, & alias, deinde alias moræ causas facere: polliceri deditionem, ac deinde metum simulare: instanti cedere, & paulo post, ne sui diffiderent, instare: ira belli modo, modo pacis mora Consulem ludificare. Ac frere, qui tum Albinum haud ignarum consilii Regis existimarent; neque ex tanta prope- rantia tam facile tractum bellum secordia magis, quam dolo crederent. Sed postquam, dilapso tempore, comitiorum dies adventabat; Albinus, Aulo fratre in castris pro Prætore relicto, Romam decessit.

XXXVII. Ea tempestate Romæ seditionibus tribuniciis atrociter res publica agitabatur. P. Lucullus & L. Annius, tribuni plebis, resistentibus collegis, continuare magistratum nitebantur: quæ dissensio totius anni comitia impediebat. Ea mora in spem adductus Aulus, quem pro Prætore in castris relictum supra diximus, aut conficiundi belli, aut terrore exercitus ab Rege pecuniæ capiundæ, milites mente Januario ex hibernis in expeditionem evocat; magnis itineribus, hieme aspera, pervenit ad oppidum Suthul, ubi Regis thesauri erant. Quod quamquam & sævitia temporis, & opportunitate loci, neque capi, neque obsideri poterat: (nam circum murum, situm in prærupti montis extremo, planicies limosa hiemalibus aquis paludem fecerat) tamen aut simulandi gratia, quo Regi formidinem adderet; aut cupidine cæcens, vineas agere, aggerem jacere, alia, quæ incepto usui forent, properare.

XXXVIII. At

XXXVIII. At Jugurtha, cognita vanitate atque imperitia legati, subdolis augere amentiam: missitare supplicantis legatos: ipse, quasi vitabundus, per saltuosâ loca & tramites exercitum ducere. Denique Aulum spe pactionis perpulit, uti, relicto Sinthule, in abditas regiones sese, veluti cedentem, insequeretur. Interea per homines callidos die noctuque exercitum tentabat: centuriones ducesque turmarum, partim uti transfugerent, [corrumpere]; alii, signo dato, locum uti desererent. ita delicta occultiora fore. Quæ postquam ex sententia instruit; intempesta nocte, de improvviso multitudine Numidarum Auli castra circumvenit. Milites Romani, tumultu perculsi inhioliti, arma capere alii, alii se abdere, pars terrores confirmare; trepidare omnibus locis: vis magna hostium, cælum nocte atque nubibus obscuratum; periculum anceps: postremo fugere, an manere, tutius foret, in incerto erat. Sed ex eo numero, quos paullo ante corruptos diximus, cohors una Ligurum, cum duabis turmis Thracum, & paucis gregariis militibus, transire ad Regem: & centurio primi pili tertriæ legionis per munitionem, quam, uti defenderet, acceperat, locum hostibus introeundi dedit: eaque Numidæ cuncti irrupere. Nostri fœda fuga, plerique abjectis armis, proximum collem occupavere. Nox atque præda castrorum hostes, quo minus victoria uterentur, remorata sunt. Dein Jugurtha postero die cum Aulo in colloquio verba facit: "tamen ipsum cum exercitu fame, ferro clausum tenet, tamen se humanarum rerum memorem; si secum fœdus faceret, incolumis omnis sub jugum missu-

"rum;

JUGURTHA. CAP. XXXIX. 89

rum : præterea, uti diebus decem Numidia
" decederet. " Quæ quamquam gravia & fla-
gitii plena erant : ramen, quia mortis metu mu-
tabant, sicuti Regi libuerat, pax convenit.

XXXIX. Sed ubi ea Romæ comperta sunt,
metus atque mœror civitatem invasere : pars
dolere pro gloria imperii : pars insolita rerum
bellicarum timere libertati : Aulo omnes infesti,
ac maxime qui bello sæpe præclari fuerant ;
quod armatus dedecore potius, quam manu,
salutem quæssiverat. Ob ea Consul Albinus ex
delicto fratris invidiam, ac deinde periculum ti-
mens, senarum de fœdere consulebat. & ramen
interim exercitui supplementum scribere : ab so-
ciis & nomine Latino auxilia arcessere : denique
modis omnibus festinare. Senatus ita, uti par-
fuerat, decernit, SVO ATQUE POPULI IN-
JUSSU NULLUM POTUISSE FOEDUS FI-
ERI. Consul impeditus a tribunis plebis ne,
quas paraverat copias, secum portaret, paucis
diebus in Africam proficiscitur. nam omnis
exercitus, uti convenerat, Numidia deductus,
in provincia hiemabat. Postquam eo venit :
quamquam persequi Jugurtham & mederi fra-
ternæ invidiæ animus ardebat ; cognitis militi-
bus, quos præter fugam, solato imperio, li-
centia atque lascivia corruperat, ex copia re-
rum statuit, nihil sibi agitandum.

XL. Interea Romæ C. Mamilius Lîmetanus :
tribunus plebis rogationem ad populum pro-
mulgat, " uti quæreretur in eos, quorum con-
" filio Jugurtha senati decreta neglegisset ; qui-
" que ab eo in legationibus, aut imperiis pe-
" cunias accepissent ; qui elephantos, quique
" perfugas tradidissent ; item qui de pace, aut
bello

“ bello cum hostibus pactiones fecissent. ” Huic rogationi partim conscii sibi, alii ex partium insidia pericula metuentes, quoniam aperte resistere non poterant, quin illa & alia talia placere sibi faterentur; occulte per amicos, ac maxime per homines nominis Latini & socios Italicos impedimenta parabant. Sed plebes, incredibile memoratum est, quam intenta fuerit, quantaque vi rogationem iusserit, decreverit, voluerit; magis odio nobilitatis, cui mala illa parabantur, quam cura reipublicæ. tanta lubrico in partibus. Igitur ceteris metu-perculsis, M. Scaurus, quem legatum Bestiæ supra docuimus, inter lætitiā plebis, & suorum fugam, trepida etiam tunc civitate, cum ex Mamilia rogatione tres quæstiores rogarentur, effecerat, uti ipse in eo numero crearetur. Sed quæstio exercita aspere violenterque ex rumore, & lubrico plebis. ut sæpe nobilitatem, sic ea tempestate plebem ex secundis rebus insolentia ceperat.

XLI. Ceterum mos partium popularium & senati factionum, ac deinde omnium malarum artium paucis ante annis Romæ ortus, otio & abundantia earum rerum, quæ prima mortales ducunt. Nam ante Carthaginem deletam populus & senatus Romanus placide modesteque inter se rempublicam tractabant: neque gloriæ, neque dominationis certamen inter civis erat: metus hostilis in bonis artibus civitatem retinebat. Sed ubi illa formido mentibus discessit; scilicet ea, quæ secundæ res amant, lascivia atque superbia incessere. Ita, quod in adversis rebus optaverant, otium, postquam adepti sunt, asperius acerbiusque fuit. Namque cæpere nobilitas dignitatem, populus libertatem in lubricum

dinem vertere: sibi quisque ducere, trahere, rapere. Ita omnia in duas partis abstracta sunt. respublica, quæ media fuerat, dilacerata. Ceterum nobilitas factione magis pollebat: plebis vis soluta atque dispersa, in multitudine, minus poterat: paucorum arbitrio belli domique agitabatur: penes eosdem ærarium, provinciæ, magistratus, gloriæ triumphique erant: populus militia atque inopia urgebatur; prædas bellicæ imperatores cum paucis diripiebant. Interea parentes, aut parvi liberi militum, ut quisque potentiori confinis erat, sedibus pellebantur. Ita cum potentia avaritia, sine modestiæque invadere; polluere & vastare omnia; nihil pensi, neque sancti habere, quoad semet ipsa præcipitavit. Nam ubi primum [ex nobilitate] reperti sunt, qui veram gloriam injustæ potentia anteponerent; moveri civitas, & permixtio civilis, quasi discessio terræ, oriri cœpit.

XLII. Nam postquam Tiberius & C. Gracchus, quorum majores Punico atque aliis bellis multum reipublicæ addiderant, vindicare plebem in libertatem, & paucorum scelera patefacere cœpere: nobilitas noxia, atque eo perculsa, modo per socios ac nomen Latinum, interdum per equites Romanos, quos spes societatis a plebe dimoverat, Graccorum actionibus obviam ierat: & primo Tiberium, dein paucos post annos eadem ingredientem Caium, Tribunum alterum, alterum triumvirum coloniis deducendis, cum M. Fulvio Flacco ferro necaverant. Et sane Graccis, cupidine victoriæ, haud satis moderatus animus fuit. Sed bono vinci fatius est, quam malo more injuriam vincere. Igitur ea victoria nobilitas ex lubricine sua usa, mul-

ros mortalis ferro aut fuga extinxit; plusque in reliquum sibi timoris, quam potentiae, addidit. Quæ res plerumque magnas civitatis periculum dedit: dum alteri alteros vincere quovis modo; & victos acerbius ulcisci volunt. Sed de studiis partium & omnibus civitatis moribus si singulatim, aut pro magnitudine parem differere, tempus, quam res, maturius deferat. Quamobrem ad inceptum redeo.

XLIII. Post Auli foedus exercitusque nostri foedam fugam. Q. Merellus & M. Silanus Consules designati [provincias] inter se paraverunt: Metelloque Numidia evenerat, acri viro, & quamquam adverso populi partium, fama tamen æquabili & inviolata. Is ubi primum magistratum ingressus est, alia omnia sibi cum collega ratus, ad bellum, quod gesturus erat, animum intendit. Igitur diffidens veteri exercitui, milites scribere, præsidia undique arcescere: arma, tela, equos, cetera instrumenta militiae parare: ad hoc commeatum astatim: denique omnia, quæ bello vario & multarum rerum egenti usui esse solent. Ceterum ad ea patrandam senati auctoritate socii nomenque Latinum, Reges ultro auxilia mittere: postremo omnis civitas summo studio adnitebatur. Itaque, ex sententia omnibus rebus paratis composuitque, in Numidiam proficiscitur, magna spe civium, cum propter bonas artis, tum maxime, quod adversum divitias animum invictum gerebat: & avaritia magistratum ante id tempus in Numidia nostræ opes contusa, hostiumque auctæ erant.

XLIV. Sed ubi in Africam venit, exercitus ei traditur Sp. Albinus pro Consule, iners, imbellis, neque

neque periculi, neque laboris patiens, lingua, quam manu, promrior, prædator ex sociis, & ipse præda hostium, sine imperio & modestia habitus. Ita imperatori novo plus ex malis moribus sollicitudinis, quam ex copia militum auxilii, aut spei bonæ accedebat. Statuit tamen Metellus, quamquam & æstivorum tempus committorum mora imminuerat, & expectatione eventui civium animos intentos putabat; non prius bellum adtingere, quam, majorum disciplina, milites laborare coegisset. Nam Albinus, Auli fratris exercitusque clade perculsus, postquam decreverat non egredi provincia, quantum temporis æstivorum in imperio fuit, plerumque milites stativis castris habebat: nisi cum odo, aut pabuli egestas locum mutare subegerat. Sed neque more militari vigiliæ deducebantur: uti cunque lubebat, ab signis aberat. Lixæ permixti cum militibus die noctuque vagabantur, & palantes agros vastare, villas expugnare, pecoris & mancipiorum prædas certantes agere: eaque mutare cum mercatoribus vino advestitio, & aliis talibus: præterea, frumentum publice datum vendere, panem in dies mercari: postremo, quæcumque dici aut fingi queunt ignaviæ luxuriæque probra, in illo exercitu cuncta fuere, & alia amplius.

XLV. Sed in ea difficultate Metellum non minus, quam in rebus hostilibus, magnum & sapientem virum fuisse comperior. tanta temperantia inter ambitionem sævitiamque moderatum. Namque edicto primum adjumenta ignaviæ sustulisse, "ne quisquam in castris panem, aut quem alium coctum cibum venderet; ne lixæ exercitum sequerentur; ne miles gregarius

" rius in castris, neve in agmine servum aut
 " jumentum haberet ; " ceteris arte modum
 statuisse. præterea transversis itineribus quoti-
 die castra movere, juxta, ac si hostes adessent,
 vallo atque fossa munire, vigilias crebras pone-
 re, & ipse cum legatis circumire : item in a-
 gmine in primis modo, modo in postremis, sæpe
 in medio adesse, ne quispiam ordine egredere-
 tur, uti cum signis frequentes incederent, mi-
 les cibum & arma portaret. Ita prohibendo a
 delictis magis, quam vindicando, exercitum
 brevi confirmavit.

XLVI. Interea Jugurtha, ubi, quæ Metellus
 agebat, ex nunciis accepit ; simul de innocentia
 ejus certior Romæ factus, diffidere suis rebus,
 ac tum demum veram deditionem facere cona-
 tus est. Igitur legatos ad Consulem cum sup-
 pliciis mittit, qui tantummodo ipsi liberisque vi-
 tam peterent, alia omnia dederent populo Ro-
 mano. Sed Metello jam antea experimentis co-
 gnitum erat genus Numidarum infidum, inge-
 nio mobili, novarum rerum avidum. Itaque
 legatos alium ab alio diversos adgreditur ; ac
 paullatim tentando, postquam opportunos co-
 gnovit, multa pollicendo persuadet, " uti Ju-
 " gurtham maxime vivum, sin id parum pro-
 " cedat, necatum sibi traderent : " ceterum
 palam, quæ ex voluntate forent, Regi nunci-
 ari jubet. Deinde ipse paucis diebus, intento
 atque infesto exercitu, in Numidiam procedit :
 ubi, contra belli faciem, tuguria plena homi-
 num, pecora cultoresque in agris : ex oppidis &
 mapalibus præfecti Regis obvii procedebant,
 parati, frumentum dare, commeatum portare,
 postrema omnia, quæ imperarentur, facere. Ne-
 que

que Metellus idcirco minus, sed pariter, ac si hostes adessent, munito agmine incedere, late explorare omnia, illa deditionis signa ostentui credere, & insidiis locum tentare. Itaque ipse cum expeditis cohortibus, item funditorum & sagittariorum delecta manu apud primos erat; in postremo C. Marius legatus cum equitibus curabat: in utrumque latus auxilios equites tribunis legionum & praefectis cohortium dispertiverat, uti cum his permixti velites, quacumque accederent, equitatus hostium propulsarent. Nam in Jugurtha tantus dolus, tantaque peritia locorum & militiae erat, uti, absens, an praesens, pacem, an bellum gerens perniciosior esset, in incerto haberetur.

XLVII. Erat haud longe ab eo itinere, quo Metellus pergebat, oppidum Numidarum, nomine Vaga, forum rerum venalium totius regni maxime celebratum; ubi & incolere, & mercari consueverant Italici generis multi mortales. Huc Consul, simul tentandi gratia, si parerent opportunitates loci, praesidium imposuit; praeterea imperavit frumentum, & alia, quae bello usui forent; ratus id, quod res monebat, frequentiam negotiatorum & com meatum [juvaturum exercitum] etiam paratis rebus munimento fore. Inter haec negotia Jugurtha impensius modo legatos supplices mittere, pacem orare: praeter suam liberorumque vitam, omnia Metello dedere. Quos item, uti priores, Consul illectos ad prodicionem domum dimittebat: Regi pacem, quam postulabat, neque abnuere, neque polliceri, & inter eas moras promissa legatorum expectare.

XLVIII. Jugurtha ubi Metelli dicta cum factis composuit, ac se suis artibus tentari animadvortit;

vortit; quippe cui verbis pax nunciabatur, ceterum re bellum asperrimum erat: urbs maxima alienata, ager hostibus cognitus, animi popularium tentari, coactus rerum necessitudine, statuit armis certare. Igitur explorato hostium itinere, in spem victoriæ adductus ex opportunitate loci, quas maximas copias potest omnium generum parat, ac per tramites occultos exercitum Metelli antevenit. Erat in ea parte Numidiæ, quam Adherbal in divisione possederat, flumen oriens a meridie, nomine Muthul; a quo aberat mons ferme millia passuum xx. tractu pari, vastus ab natura & humano cultus sed ex eo medio quasi collis oriebatur, in immensum pertinens, vestitus oleastro ac mirtetis, aliisque generibus arborum, quæ humi arido atque arenoso gignuntur. Media autem planities deserta, penuria aquæ: præter fluminis propinqua loca: ea consita arbuſtis pecore atque cultoribus frequentabantur.

XLIX. Igitur in eo colle, quem, transverso itinere, porrectum docuimus, Jugurtha, extenuata suorum acie, consedit: elephantis & partiti copiarum pedestrium Bomilcarem præfecit, eumque edocet, quæ ageret; ipse propior montem cum omni equitatu pedites dilectos collocat: dein singulas turmas atque manipulos circumiens monet atque obtestatur, "uti memores patri-
 " næ virtutis & victoriæ seque regnumque su-
 " um ab Romanorum avaritia defendant: cum
 " his certamen fore, quos antea victos sub ju-
 " gum miserint: ducem illis, non animum mu-
 " tatum: quæ ab imperatore decuerint, omnia
 " suis provisa; locum superiorem, uti pruden-
 " tes cum imperitis, ne pauciores cum pluribus,
 " aut

" aut rudes cum bello melioribus manum con-
 " sererent. proinde parati intentique essent,
 " signo dato, Romanos invadere : illum diem
 " aut omnis labores & victorias confirmaturum,
 " aut maxumarum ærumnarum initium fore. "

Ad hoc viritum, uti quemque, ob militare fa-
 cinus, pecunia aut honore extulerat, commo-
 nefacere beneficii sui, & eum ipsum aliis osten-
 tare: postremo, pro cuiusque ingenio, pollicen-
 do, minitendo, obtestando, alium alio modo ex-
 citare: cum interim Metellus, ignarus hostium,
 monte degrediens cum exercitu conspicitur. pri-
 mo dubius, quidnam insolita facies ostenderet,
 (nam inter virgulta equi Numidæque conse-
 derant, neque plane occultati humilitate arbo-
 rum, & tamen incerti, quidnam esset: cum na-
 tura loci, tum dolo ipsi atque signa militaria
 obscurati) dein, brevi cognitis insidiis, paullis-
 per agmen constitit. ibi commutatis ordinibus,
 in dextero latere, quod proximum hostis erat,
 triplicibus subsidiis aciem instruxit: inter ma-
 nipulos funditores & sagittarios dispersit: equi-
 tatum omnem in cornibus locat: ac pauca pro
 tempore milites hortatus, aciem, sicuti instru-
 xerat, transvorsis principiis, in planum deducit.

L. Sed ubi Numidas quietos, neque colle de-
 gredi animadvortit, veritus ex anni tempore &
 inopia aquæ, ne siti conficeretur exercitus, Ru-
 tilium legatum cum expeditis cohortibus & par-
 te equitum præmisit ad flumen, uti locum ca-
 stris antecaperet: existumans, hostis crebro im-
 petu & transvorsis præliis iter suum remoratu-
 ros, & quoniam armis diffiderent, lassitudinem
 & sitim militum tentaturos. Dein ipse pro re-
 gne loco, sicuti monte descenderat, paullatim
 proce-

procedere: Marium post principia habere: ipse cum sinistrae alae equitibus esse, qui in agmine principes facti erant. At Jugurtha, ubi extremum agmen Metelli primos suos pratergressum videt, praesidio quasi duum millium peditum montem occupat, qua Metellus descenderat: ne forte cedentibus adversariis receptui, ac post munimento foret. dein, repente signo dato, hostis invadit. Numidae alii postremos cadere; pars a sinistra ac dextera tentare; infensi adesse atque instare: omnibus locis Romanorum ordines conturbare; quorum etiam qui firmioribus animis obvii hostibus fuerant, ludificati incerto praelio, ipsi modo eminus fauciabantur, neque contra feriundi, aut manum conferendi copia erat. antea jam docti ab Jugurtha equites, ubicumque Romanorum turba insequi coeperat, non confertim, neque in unum sese recipiebant, sed alius alio quam maxime divorsi. Ita numero priores, si ab persequendo hostis detertere nequiverant, disiectos ab tergo, aut lateribus circumveniebant: sin opportunior fugae collis, quam campi fuerant; ea vero consueti Numidarum equi facile inter virgulta evadere: nostros asperitas & insolentia loci retinebat.

II. Ceterum facies totius negotii varia, incerta, foeda atque miserabilis: dispersi a suis pars cedere, alii insequi; neque signa, neque ordines observare; ubi quemque periculum ceperat, ibi resistere ac propulsare: arma, tela, equi, viri, hostes, cives permixti; nihil consilio, neque imperio agi: fors omnia regere. Iraque multum die processerat, cum etiam tum eventus in incerto erat. Denique omnibus labore & aestu languidis, Metellus ubi videt Numidas mi-

ausinstare, paullatim milites in unum conducit, ordines restituit, & cohortes legionarias quatuor advorsum pedites hostium collocat. eorum magna pars superioribus locis sessa confederat. Simul orare, hortari milites, "ne deficerent, neu paterentur hostis fugientes vincere: neque illis castra esse, neque munimentum ullam, quo cedentes tenderent: in armis omnia fira." Sed ne Jugurtha quidem interea quietus; circumire, hortari, renovare prælium, & ipse cum dilectis tentare omnia: subvenire suis, hostibus dubiis instare, quos firmos cognoverat, eminus pugnando retinere.

LII. Eo modo inter se duo imperatores, summi viri, certabant: ipsi pares, ceterum opibus disparibus. Nam Metello virtus militum erat, locus advorsus: Jugurthæ alia omnia, præter milites, opportuna. Denique Romani, ubi intellegunt, neque sibi perfugium esse, neque ab hoste copiam pugnandi fieri; & jam die vespere erat; advorso colle, sicuti præceptum fuerat, eradunt. Amisso loco, Numidæ fusi fugatique, pauci interiere; plerosque velocitas & regio hostibus ignara tutata sunt. Interea Bomilcar, quem elephantis & parti copiarum pedestrium præfectum ab Jugurtha supra diximus, ubi eum Rutilius prætergressus est, paullatim suos in æquum locum deducit: ac, dum legatus ad flumen, quo præmissus erat, festinans pergit, quietus, uti res postulabat, aciem exornat: neque remittit, quid ubique hostis ageret, explorare. Postquam Rutilium consedissem jam, & animo vacuum accepit, simulque ex Jugurthæ prælio clamorem angere; veritus, ne legatus, cognita re, laborantibus suis auxilio foret, aciem, quam

quam diffidens virtuti militum arte statuerat; quo hostium itineri obficeret, latius porrigit; eoque modo ad Rutilii castra procedit.

LIII. Romani ex improvise pulveris vim magnam animadvortunt, nam prospectum ager arbutis confusus prohibebat. Et primo rati humum aridam vento agitari: post ubi æquabilem manere, &, sicuti acies movebatur, magis magisque adpropinquare vident, cognita re, properantes arma capiunt, ac pro castris, sicuti imperabatur, consistunt. Deinde, ubi propius ventum, utrinque magno clamore concurrunt. Numidæ tantummodo remorati, dum in elephantis auxilium putant; postquam impeditis ramis arborum, atque ita disiectos circumveniri vident, fugam faciunt: ac plerique, abjectis armis, collis, aut noctis, quæ jam aderat, auxilio integri abeunt. Elephantis quatuor capti, reliqui omnes, numero quadraginta interfecti. At Romani, quamquam itinere atque opere castrorum & prælio fessi lætique erant; tamen, quod Metellus amplius opinione morabatur, instructi intentique obviam procedunt. Nam dolus Numidarum nihil languidi, neque remissi patiebatur. Ac primo, obscura nocte, postquam haud procul inter se erant, strépitu, velut hostes adventare, alteri apud alteros formidinem simul, & tumultum facere: & pæne imprudentia admissum facinus miserabile, ni utrimque præmissi equites rem exploravissent. Igitur, pro metu, repente gaudium exortum, milites alius alium læti adpellant, acta edocent atque audiunt: sua quisque fortia facta ad cælum ferre. Quippe res humanæ ita sese habent: in victoria vel in gnavis gloriari licet; adversæ res etiam bonos detractant.

LIV. Metel-

LIV. Metellus in iisdem castris quatrídno motatus, faucios cum cura reficit, meritos in praeliis more militiæ donat, universos in concione laudat, atque agit gratias; hortatur, "ad cetera, quæ levia sunt, parem animum gerant: pro victoria satis jam pugnatum, reliquos labores pro præda fore." Tamen interim transfugas & alios opportunos, Jugurtha ubi gentium, aut quid agitarret; cum paucisne esset, an exercitum haberet; ut sese victus gereret, exploratum misit. At ille sese in loca saltuosa & natura munita receperat: ibique cogebat exercitum numero hominum ampliorem, sed hebetem infirmumque, agri ac pecoris magis, quam belli, cultorem. Id ea gratia eveniebat, quod præter regiones equites nemo omnium Numidarum ex fuga Regem sequitur; quo cuiusque animus fert, eo discedunt: neque id flagitium militiæ ducitur: ita se mores habent. Igitur Metellus ubi videt Regis etiam tum animum ferocem; bellum renovari, quod, nisi ex illius lubidine, geri posset; præterea iniquum certamen sibi cum hostibus, minore detrimento illos vinci, quam suos vincere: statuit non praeliis, neque acie, sed alio more bellum gerendum. Itaque in Numidiæ loca opulentissima pergit, agros vastat, multa castella & oppida, temere munita, aut sine præsidio, capit incenditque, puberes interficit, alia omnia militum præda esse. Ea formidine multi mortales Romanis dediti obsoles; frumentum & alia, quæ usui forent, adfatim præbita: ubicumque res postulabat, præsidium impositum. Quæ negotia multo magis, quam praelium male pugnatum [ab suis] Regem terrebant. quippe cui spes omnis in fu-

ga sita, sequi cogeatur; & qui sua loca defendere nequiverat, in alienis bellum gerere. Tamen, ex copia, quod optimum videbatur, consilium capit: exercitum plerumque in isdem locis opperiri jubet; ipse cum delectis equitibus Metellum sequitur, nocturnis & aviis itineribus ignoratus Romanos palantis repente adgreditur, eorum plerique inermes cadunt, multi capiuntur: nemo omnium intactus profugit. & Numidæ, priusquam ex castris subveniretur, sicuti iussi erant, in proximos collis discedunt.

LV. Interim Romæ gaudium ingens ortum, cognitis Metelli rebus: ut seque & exercitum more majorum gereret; in adverso loco, victor tamen virtute fuisset; hostium agro potiretur; Jugurtham magnificum ex Auli secordia, spem salutis in solitudine, aut fuga coegisset habere. Itaque senatus OB EA FELICITER ACTA DIS IMMORTALIBUS SUPPLICIA DECERNERE: civitas trepida antea & sollicita de belli eventu, læta agere: fama de Metello præclara esse. Igitur eo intentior ad victoriam niti, omnibus modis festinare, cavere tamen, necubi hosti opportunus fieret: meminisse, post gloriam invidiam sequi. Ita quo clarior erat, eo magis animi anxius: neque post insidias Jugurthæ effuso exercitu prædari: ubi frumento, aut pabulo opus erat, cohortes cum omni equitatu præsidium agitabant: exercitus partim ipse, reliquos Marius ducebat. Sed igni magis, quam præda, ager vastabatur. Duobus locis, hand longe inter se, castra faciebant. ubi vi opus erat, cuncti aderant: ceterum, quo fuga atque formido latius crescerent, divorsi agebant. Eo tempore Jugurtha per collis sequi: tempus, aut locum

locum pugnae quærere : qua venturum hostem audierat, pabulum & aquarum fontis, quorum penuria erat, corrumpere : modo se Metello, interdum Mario ostendere ; postremos in agmine tentare, ac statim in collis regredi ; rursus aliis, post aliis minitari : neque praelium facere, neque otium pati, tantummodo hostem ab incepto retinere.

LVI. Romanus imperator, ubi se dolis fatigari videt, neque ab hoste copiam pugnandi fieri ; urbem magnam, & in ea parte, qua sita erat, arcem regni, nomine Zamam, statuit obpugnare : ratus id, quod negotium poscebat, Jugurtham laborantibus suis auxilio venturum, ibique praelium fore. At ille, quæ parabantur, a perfugis edoctus, magnis itineribus Metellum antevenit ; oppidanos hortatur, mœnia defendant, additis auxilio perfugis ; quod genus ex copiis Regis, quia fallere nequibant, firmissimum. Præterea pollicetur, in tempore semet cum exercitu adfore. Ita compositis rebus, in loca quam maxime occulta discedit, ac post paullo cognoscit, Marium ex itinere frumentatam cum paucis cohortibus Siccam missum : quod oppidum primum omnium post malam pugnam ab Rege defecerat. Eo cum dilectis equitibus noctu pergit, & jam egredientibus Romanis in porta pugnam facit : simul magna voce Siccenses hortatur, “ uti cohortis ab tergo circumveniant : fortunam præclari facinoris casum dare ; si id fecerint, postea sese in regno, illos in libertate sine metu ætatem acturos. ” Ac ni Marius signa inferre atque evadere oppido properavisset, profecto cuncti, aut magna pars Siccensium fidem mutavissent, tanta mor-
F ; bilitate

bilitate sese Numidae agunt. Sed milites Jugurthini paullisper ab Rege sustentati, postquam majore vi hostes arguent, paucis amissis, profugi discedunt.

LVII. Marius ad Zamam pervenit. id oppidum in campo situm, magis opere, quam natura munitum erat: nullius idoneæ rei egens, armis virisque opulentum. Igitur Metellus, pro tempore atque loco paratis rebus, cuncta moenia exercitu circumvenit. legatis imperat, ubi quisque curaret: deinde, signo dato, undique simul clamor ingens oritur. neque ea res Numidas terret; insensi intentique sine tumultu manent: prælium incipitur. Romani, pro ingenio quisque, pars eminus glande, aut lapidibus pugnare; alii succedere, ac murum modo subfodere, modo scalis adgredi: cupere prælium in manibus facere. Contra ea oppidani in proximos saxa volvere; sudes, pila, præterea picem sulphure & tæda mixtam ardentia mittere. Sed nec illos, qui procul manserant, timor animi satis muniverat. nam plerisque jacula tormentis, aut manu emissâ vulnerabant: parique periculo, sed fama impari, boni atque ignavi erant.

LVIII. Dum apud Zamam sic certatur, Jugurtha ex improvise castra hostium cum magna manu invadit: remissis, qui in præsidio erant, & omnia magis, quam prælium expectantibus, portam irrumpit. At nostri, repentino metu perculsi, sibi quisque pro moribus consulunt: alii fugere, alii arma capere: magna pars vulnerati, aut occisi. Ceterum ex omni multitudine non amplius quadraginta, memores nominis Romani, grege facto, locum

locum cepere, paullo, quam alii, editiorem; neque inde maxuma vi depelli quiverunt: sed tela eminus missa remittere, pauci in pluribus minus frustrati: sin Numidæ propius accessissent, ibi vero virtutem ostendere & eos maxuma vi cedere, fundere atque fugare. Interim Metellus cum accerrime remgeret, clamorem hostilem ab tergo accepit: dein, converso equo, animadvortit, fugam ad se vorsum fieri: quæ res indicabat popularis esse. Igitur equitatum omnem ad castra propere mittit, ac statim C. Marium cum cohortibus sociorum; eumque lacrumans "per amicitiam perque rempublicam obsecrat, ne quam contumeliam remanere in exercitu victore, neve hostis inultos abire sinat:" ille brevi mandata efficit. At Jugurtha munimento castrorum impeditus, cum alii super vallum præcipitarentur, alii in angustiis ipsi sibi properantes obficerent, multis amissis, in loca munita sese recepit. Metellus, infecto negotio, postquam nox aderat, in castra cum exercitu revortitur.

LIX. Igitur postero die, prius, quam ad obpugnandum egrederetur, equitatum omnem in ea parte, qua Regis adventus erat, pro castris, agitare jubet: portas & proxuma loca tribunis dispertit: deinde ipse pergit ad oppidum, atque, ut superiore die, murum adgreditur. Interim Jugurtha ex occulto repente nostros invadit. qui in proximo locati fuerant, paullisper territi perturbantur: reliqui cito subveniunt. Neque diutius Numidæ resistere quivissent, ni pedites cum equitibus permixti magnam cladem in congressu facerent. quibus illi freti, non, ut equestri prælio solet, sequi, dein cedere; sed advorsis

vorlis equis concurrere, implicare ac perturbare, aciem: ita expeditis peditibus suis, hostis præ victos dare.

LX. Eodem tempore apud Zamam magna vi certabatur. Ubi quisque legatus, aut tribunus curabat, eo acerrime niti; neque alius in alio magis, quam in sese spem habere: pariter oppidani agere. obpugnare, aut parare omnibus locis: avidius alteri alteros sanciare, quam semet regere. clamor permixtus hortatione, læticia, gemitu: item strepitus armorum ad cælum ferri: tela utrimque volare. Sed illi, qui mœnia defensabant, ubi hostes paullulum modo pugnam remiserant, intenti prælium equestre prospectabant. eos, uti quæque Jugurthæ res erat, lætos modo, modo pavidos animadvorteres: ac, sicuti audiri a suis, aut cerni possent, monere alii, alii hortari, aut manu significare, aut niti corporibus, & huc, illuc, quasi vitabundi, aut jacentes tela, agitare. Quod ubi Mario cognitum est (nam is in ea parte curabat) consulto lenius agere, ac dissidentiam rei simulare: pati Numidas sine tumultu Regis prælium visere. Ita illis studio suorum adstrictis, repente magna vi murum adgreditur: & jam scalis egressi milites prope summa ceperant, cum oppidani concurrunt, lapides, ignem, alia præterea tela ingerunt. Nostri primo resistere: deinde, ubi una atque alteræ scalæ comminutæ, qui supersteterant, adsiecti sunt; ceteri quoquo modo potuerunt, pauci integri, magna pars confecti volneribus abeunt. Denique utrimque prælium nox diremit.

LXI. Metellus, postquam videt frustra inceptum; neque oppidum capi, neque Jugurtham, nisi ex insidiis, aut suo loco pugnam facere, &
jam

Jam ætatem exactam esse, ab Zama discedit : & in his urbibus, quæ ad se defecerant, satisfæque munitæ loco, aut mœnibus erant, præsidia imponit. Ceterum exercitum in provinciam [quæ proxima est Numidiæ] hiemandi gratia collocat. Neque id tempus, ex aliorum more, quieti, aut luxuriæ concedit : sed, quoniam armis bellum parum procedebat, insidias Regi per amicos tendere, & eorum perfidia pro armis uti parat. Igitur Bomilcarem, qui Romæ cum Jugurtha fuerat, & inde, vadibus datis, clam Massivæ de nece judicium fugerat, quod ei per maximam amicitiam, maxuma copia fallendi erat, multis pollicitationibus adgreditur ; ac primo efficit, uti ad se colloquendi gratia occultus veniat : dein fide data, “ si Jugurtham vivum aut necatum tradidisset, fore, ut illi senatus impunitatem, & sua omnia concederet, ” facile Numidæ persuadet, cum ingenio infido, tum metuenti, ne, si pax cum Romanis fieret, ipse per conditiones ad supplicium traderetur.

LXII. Is, ubi primum opportunum, Jugurtham anxium ac miserantem fortunas suas accedit : monet atque lucrumans obtestatur, “ nunc ti aliquando sibi liberisque & genti Numidarum, optume merenti, provideat : omnibus præliis sese victos, agrum vastatum, multos mortalis captos aut occisos, regni opes comminutas esse : satis sæpe jam & virtutem militum, & fortunam tentatam : caveret, ne, illo cunctante, Numidæ sibi consulant. ” His atque talibus aliis ad deditionem Regis animum impellit. Mittuntur ad Imperatorem legati : “ Jugurtham imperata facturum, ac sine ulla pactione sese regnumque suum in illius fidem
“ tra-

“ tradere. ” Metellus prope cunctos senatorii ordinis ex hibernis arcessiri jubet: eorum atque aliorum, quos idoneos ducebat, consilium habet. Ita more majorum, ex consilii decreto, per legatos Jugurthæ imperat, argenti pondo ducenta millia, elephantos omnis, equorum & armorum aliquantum. Quæ postquam sine mora facta sunt, jubet omnis perfugas victos adduci. eorum magna pars, ut jussum erat, adducti: pauci, cum primum deditio cœpit, ad Regem Bocchum in Mauretaniam abierant. Igitur Jugurtha, ubi armis, virisque & pecunia spoliatus, cum ipse ad imperandum Tifidium vocaretur, rursus cœpit flectere animum suum, & ex mala conscientia digna timere. Denique multis diebus per dubitationem consumptis, cum modo tædio rerum adversarum omnia bello potiora duceret; interdum secum ipse reputaret, quam gravis casus in servitium ex regno foret; multis magnisque præsiidiis nequidquam perditis de integro bellum sumit. Romæ senatus de provinciis consultus Numidiam Metello decreverat.

LXIII. Per idem tempus Uticæ forte C. Mario per hostias Dis supplicante, “ magna atque “ mirabilia portendi HARUSPEX DIXERAT: “ proinde, quæ animo agitabat, fretus Dis ageret: fortunam quam sæpissime experiretur; cuncta prospera eventura. ” At illum jam antea consulatus ingens cupido exagitabat: ad quem capiundum, præter vetustatem familiæ, alia omnia abunde erant: industria, probitas, militiæ magna scientia, animus belli ingens, domi modicus, lubricinis & divitiarum victor, tantummodo gloriæ avidus. Sed is natus & omnem pueritiam Arpini altus, ubi primum ætas militiæ

patiens

patiens fuit, stipendiis faciundis, non Græca facundia, neque urbanis munditiis sese exercuit: ita inter artis bonas integrum ingenium brevi adolevit. Ergo ubi primum tribunatum militarem a populo petit, plerisque faciem ejus ignorantibus, facile notus per omnis tribus declaratur. Deinde ab eo magistratu alium post alium sibi peperit: semperque in potestatibus eo modo agitabat, uti ampliore, quam gerbat, dignus haberetur. Tamen is ad id locorum talis vir (nam postea ambitione præceps datus est) petere non audebat. Etiam tum alios magistratus plebes, consularum nobilitas inter se per manus tradebat. Novus nemo tam clarus, neque tam egregiis factis erat, quin is indignus illo honore & quasi pollutus haberetur.

LXIV. Igitur ubi Marius haruspici dicta eodem intendere videt, quo cupido animi hortabatur; ab Metello petundi gratia missionem rogat: cui quamquam virtus, gloria atque alia optanda bonis superabant, tamen inerat contemptor animus & superbia, commune nobilitatis malum. Itaque primum commotus insolita re, mirari ejus consilium, & quasi per amicitiam monere, "ne tam prava inciperet, neu super
"fortunam animum gereret: non omnia omnibus cupiunda esse: debere illi res suas satis
"placere: postremo caveret id petere a populo Romano, quod illi jure negaretur." Postquam hæc atque talia dixit, neque animus Marii flectitur; respondit, "ubi primum potuisset per negotia publica, facturum sese, quæ
"peteret." Ac postea sæpius eadem postulanti, fertur dixisse, "ne festinaret abire: satis
"mature illum cum filio suo consularum peti-
"turum,

“ turum. ” Is eo tempore contubernio patris ibidem militabat, annos natus circiter xx. quæ res Marium cum pro honore, quem adfectabat, tum contra Metellum vehementer accenderat. Ita cupidine atque ira, pessumis consultoribus, grassari: neque facto ullo, neque dicto abstinere, quod modo ambitiosum foret: milites, quibus in hibernis præerat, laxiore imperio, quam antea, habere: apud negotiatores, quorum magna multitudo Uticæ erat, criminose simul, & magnifice de bello loqui: “ dimidia
 “ pars exercitus sibi permetteretur, paucis diebus Jugurtham in catenis habiturum: ab
 “ imperatore consulto trahi, quod homo inanis & regię superbię imperio nimis gauderet. ” Quæ omnia illis eo firmiora videbantur, quod diuturnitate belli res familiares corruperant, & animo cupienti nihil satis festinatur.

LXV. Erat præterea in exercitu nostro Numida quidam, nomine Ganda, Mastanabalis filius, Masinissæ nepos, quem Micipsa testamento secundum heredem scripserat, morbis confectus, & ob eam causam mente paulum imminuta. Cui Metellus perenti, more Regum uti fellam juxta poneret; item postea custodiæ causâ turmam equitum Romanorum, utrumque negaverat: honorem, quod eorum modo foret, quos populus Romanus Reges adpellavisset; præsidium, quod contumeliosum in eos foret, si equites Romani satellites Numidæ traderentur. Hunc Marius anxium adgreditur atque hortatur, uti contumeliarum imperatoris cum suo auxilio pœnas perat. hominem ob morbos animo parum valido secunda oratione extollit: “ illum
 “ Regem,

* Regem, ingentem virum, Masinissæ nepotem
 " esse: si Jugurtha captus, aut occisus, imperi-
 " um Numidiæ sine mora habiturum: id adeo
 " mature posse evenire, si ipse Consul ad id bel-
 " lum missus foret. " Itaque & illum, & e-
 quites Romanos, milites & negotiatores alios
 ipse, plerosque spes pacis impellit, uti Romam
 ad suos necessarios aspere in Metellum de bello
 scribant, Marium imperatorem poscant. Sic illi
 a multis mortalibus honestissima suffragatione
 consulatus petebatur. simul ea tempestate ple-
 bes, nobilitate fusa per legem Mamiliam, no-
 vos extollebat. Ita Mario cuncta procedere.

LXVI. Interim Jugurtha postquam, omiſſa
 deditione, bellum incipit, cum magna cura pa-
 rare omnia, festinare, cogere exercitum: civi-
 tates, quæ ab se defecerant, formidine, aut o-
 stentando præmia adfectare: communire suos
 locos, arma, tela, alia, quæ spe pacis amiserat,
 reficere, aut commercari: servitia Romanorum
 adlicere, & eos ipsos, quæ in præſidiis erant,
 pecunia tentare: prorsus nihil intactum, ne-
 que quietum pati: cuncta agitare. Igitur Va-
 genses, quo Metellus injūo, Jugurtha pacifikan-
 te, præſidium impoſuerat, fatigari Regis sup-
 plicis, neque antea voluntate alienati, princi-
 pes civitatis inter se conjurant: nam volguſ, u-
 ti plerumque ſolet, & maxime Numidarum,
 ingenio mobili, ſeditioſum atque diſcordioſum
 erat, cupidum novarum rerum, quieti & otio
 adverſum: dein, compoſitis inter ſe rebus, di-
 em tertium conſtituunt; quod is feſtus celebra-
 tuſque per omnem Africam ludum & laſciviam
 magis, quam formidinem oſtentabat. Sed ubi
 tempus fuit, centuriones tribunosque militares,

& ipsum præfectum oppidi T. Turpilius Silanus, alius alium domos suas invitant : eos omnis, præter Turpilius, inter epulas obtruncant: postea milites palantis, inermes, quippe in tali die ac sine imperio, adgrediuntur. Idem plebes facit, pars edocti ab nobilitate, alii studio talium rerum incitati : quis acta consiliumque ignorantibus tumultus ipse & res novæ satis placebant.

LXVII. Romani milites, improvise metu, incerti ignarique, quid potissimum facerent, trepidare ad arcem oppidi, ubi signa & scuta erant: præsidium hostium, portæ ante clausæ fugam prohibebant: ad hoc mulieres puerique protectis ædificiorum saxa, & alia, quæ locus præbebat, certatim mittere. Ita neque caveri anceps malum, neque a fortissimis infirmissimo generi resisti posse : juxta boni malique, strenui & imbelles inulti obtruncati. In ea tanta asperitate, sævissimis Numidis & oppido undique clauso, Turpilius unus ex omnibus Italicis profugit intactus : id misericordiane hospitii, an pactione, an casu ita evenerit, parum comperimus ; nisi, quia illi in tanto malo turpis vita fama integra potior, improbus intestabilisque videtur.

LXVIII. Metellus, postquam de rebus Vagæ actis comperit, paulisper mæstus e conspectu abit: deinde, ubi ira & ægritudo permixta, cum maxuma cura ultum ire injurias festinat. Legionem, cum qua hiemabat, &, quam plurimos potest, Numidas equites pariter cum occasu solis expeditos educit: & postera die circiter horam tertiam pervenit in quamdam planitiem, locis paullo superioribus circumventam. Ibi

mili-

milites fessos itineris magnitudine, & jam abnuentis omnia docet, " oppidum Vagam non
 " amplius mille passuum abesse: decere illos re-
 " liquum laborem æquo animo pati, dum pro
 " civibus suis, viris fortissimis atque miserru-
 " mis, pœnas caperent. " præterea prædam
 benigne ostentat. Sic animis eorum arrectis,
 equites in primo late, pedites quam artissime
 ire, signa occultare jubet.

LXIX. Vagenses ubi animum advortere, ad
 se vorsum exercitum pergere: primo, uti erat
 res, Metellum rati, portas claudere: deinde, u-
 bi neque agros vastari, & eos, qui primi ade-
 rant, Numidas equites vident; rursus Jugur-
 tham arbitrati, cum magno gaudio obvii pro-
 cedunt. Equites peditesque, repente signo da-
 to, alii vulgum effusum oppido cadere; alii ad
 portas festinare; pars turris capere: ira atque
 prædæ spes amplius, quam lassitudo posse. Ita
 Vagenses biduum modo ex perfidia lærati: ci-
 vitas magna & opulens pœnæ cuncta, aut præ-
 dæ fuit. Turpilius, quem præfectum oppidi u-
 num ex omnibus profugisse, supra ostendimus,
 iustus a Metello causam dicere, postquam sese
 parum expurgat, condemnatus, verberatusque
 capite pœnas solvit. nam is civis ex Latio erat.

LXX. Per idem tempus Bomilcar, cujus im-
 pulsus Jugurtha deditionem, quam metu dese-
 ruit, inceperat, suspectus Règi, & ipse eum su-
 spiciens, novas res cupere: ad perniciem ejus
 dolum quærere; diu noctuque fatigare animum.
 denique omnia tentando, socium sibi adjungit
 Nabdalsam, hominem nobilem, magnis opibus,
 earum acceptumque popularibus suis: qui ple-
 numque seorsum ab Rege exercitum ducere, &

Ga:

omnis:

omnis res exsequi solitus erat, quæ Jugurthæ
fello, aut majoribus adstricto superaverant: ex
quo illi gloria opesque inventæ. Igitur utrius-
que consilio dies insidiis statuitur: cetera, uti
res posceret, ex tempore parari placuit. Na-
bdalsa ad exercitum profectus, quem inter hiber-
na Romanorum iussus habebat, ne ager, inul-
tis hostibus, vastaretur. Is postquam, magni-
tudine facinoris percussus, ad tempus non venit,
metusque rem impediēbat; Bomilcar simul cu-
pilus incepta patrandi, & timore socii anxius,
ne, omisso vetere consilio, novum quæreret, lit-
teras ad eum per homines fidelis mittit, "mole-
"litiem secordiamque viri accusare, testari De-
"os, per quos iuravisset; præmia Metelli in-
"pestem ne converteret; Jugurthæ exitium ad-
"esse, ceterum suane, an virtute Metelli pe-
"raret, id modo agitari: proinde reputaret cum
"animo suo, præmia, an cruciatum mallet."

LXXI. Sed cum hæ litteræ adlatæ, forte Na-
bdalsa, exercito corpore fessus, in lecto quiesce-
bat. ubi, cognitis Bomilcaris verbis, primo cu-
ra, deinde, uti ægrum animum solet, somnus
cepit. Erat ei Numida quidam negotiorum
curator, fidus acceptusque, & omnium consili-
orum, nisi novissimi, particeps. Qui postquam
adlatas litteras audivit, ex consuetudine ratus
opera aut ingenio suo opus esse, in tabernacu-
lum introivit: dormiente illo epistolam, super
caput in pulvino temere positam, sumit ac per-
legit. dein propere, cognitis insidiis, ad Regem
pergit. Nabdalsa, post paullo expectatus, ubi-
neque epistolam reperit, & rem omnem, uti
acta, cognovit: primo indicem persequi cona-
tus; postquam id frustra fuit, Jugurtham pla-
candi

candi gratia accedit, " quæ ipse paravisset, per-
 " fidia clientis sui præventa : LACRUMANS
 " OBTESTATUR per amicitiam, perque sua
 " antea fideliter acta, ne super tali scelere su-
 " spectum sese haberet. "

LXXII. Ad ea Rex aliter, atque animo gere-
 bar, placide respondit. Bomilcare aliisque mul-
 tis, quos socios insidiarum cognoverat, interfe-
 ctis, iram oppresserat : nequa ex eo negotio se-
 ditio oriretur. Neque post id locorum Jugur-
 thæ dies, aut nox ulla quieta fuere : neque lo-
 co, neque mortali cuiquam, aut tempori satis
 credere : civis, hostis juxta metuere : circum-
 spectare omnia, & omni strepitu pavescere : alio
 atque alio loco, sæpe contra decus regionis
 noctu requiescere : interdum somno excitus, ar-
 reptis armis tumultum facere. ita formidine,
 quasi vecordia, exagitari.

LXXIII. Igitur Metellus, ubi de casu Bomil-
 caris & indicio patefacto ex perfugis cognovit,
 rursus, tamquam ad integrum bellum, cuncta
 parat festinatque. Marium, fatigantem de pro-
 fectione, simul & invitum, & offensum sibi, pa-
 rum idoneum ratus, domum dimittit. Et Ro-
 mæ plebes, litteris, quæ de Metello ac Mario
 missæ erant, cognitis, volenti animo de ambo-
 bus acceperant. Imperatori nobilitas, quæ antea
 decori, invidiæ esse : at illi alteri generis humi-
 litas favorem addiderat. Ceterum in utroque
 magis studia partium, quam bona, aut mala
 sua moderata. Præterea seditiosi magistratus
 vulgum exagitare, Metellum omnibus concio-
 nibus capitis arcessere, Marii virtutem in ma-
 jus celebrare. Denique plebes sic accensa, ut
 opifices agrestesque omnes, quorum res fidefa-

que in manibus sitæ erant, relictis operibus, frequentarent Marium, & sua necessaria post illius honorem ducerent. Ita, perculsa nobilitate, post multas tempestates novo homini consularius mandatur. & postea populus a tribuno plebis Manilio Mancino rogatus, QUEM VELLER CUM JUGURTHA BELLUM GERERE? frequens Marium iussit. Senatus paullo ante Metello decreverat: ea res frustra fuit.

LXXIV. Eodem tempore Jugurtha, amissis amicis, quorum plerosque ipse necaverat, ceteri formidine, pars ad Romanos, alii ad Regem Bocchum profugerant; cum neque bellum geri sine administris posset, & novorum fidem in tanta perfidia veterum experiri periculosum duceret, varius incertusque agitabat: neque illi res, neque consilium aut quisquam hominum satis placebat: itinera præfectosque in dies mutare: modo adversum hostes, interdum in solitudines pergere: sæpe in fuga, ac post paullo spem in armis habere: dubitare, virtuti popularium, an fide minus crederet: ita, quocumque intenderrat, res adversæ erant. Sed inter eas moras repente sese Metellus cum exercitu ostendit. Numidæ ab Jugurtha pro tempore parati instructique: dein prælium incipitur. Qua in parte Rex adfuit, ibi aliquamdiu certatum: ceteri omnes [ejus milites] primo concursu pulsi fugatique. Romani signorum & armorum aliquanto numero, hostium paucorum potiti. nam ferme Numidas in omnibus præliis pedes magis, quam arma tuta sunt.

LXXV. Ea fuga Jugurtha impensius modo rebus suis diffidens cum perfugis & parte equitatus in solitudines, dein Thalam pervenit, in oppi-

oppidum magnum & opulentum, ubi plerique thesauri, filiorumque ejus multus pueritiæ cultus erat. Quæ postquam Metello comperta, quamquam inter Thalam flumenque proximum, spatio millium quinquaginta, loca arida atque vasta esse cognoverat; tamen spe patrandi belli, [si ejus oppidi potitus foret] omnis asperitates supervadere, ac naturam etiam vincere adgreditur. Igitur omnia jumenta sarcinis levare jubet, nisi frumento dierum decem: ceterum utres modo, & alia aquæ idonea portari. Præterea conquirat ex agris, quam plurimum potest, domiti pecoris; eoque imponit vasa cujusque modi, pleraque lignea, collecta ex tuguriis Numidarum. Ad hoc finitumis imperat, qui se post Regis fugam Metello dederant, quam plurimum quisque aquæ portarent, diem locumque, **UBI PRÆSTO FUERINT PRÆDICIT.** Ipse ex flumine, quam proximam oppido aquam supra diximus, jumenta onerat. eo modo instructus ad Thalam proficiscitur. Deinde ubi ad id loci ventum, quo Numidis præceperat, & castra posita munitaque sunt; tanta repente cælo missa vis aquæ dicitur, ut ea modo exercitui satis superque foret. Præterea commeatu spe amplior: quia Numidæ, sicuti plerique in nova deditione, officia intenderant. Ceterum milites religione pluvia magis usi: eaque res multum animis eorum addidit. nam rati se se Dis immortalibus curæ esse. Deinde postera die, contra opinionem Jugurthæ, ad Thalam perveniunt. Oppidani, qui se locorum asperitate munitos crediderant, magna atque insolita se percussi, nihilo segnius bellum parare: idem nostri facere.

LXXVI. Sed Rex nihil jam infectum Metello credens, quippe qui omnia ; arma, tela, locos, tempora, denique naturam ipsam, ceteris impetulantem, industria vicerat, cum liberis & magna parte pecuniæ ex oppido noctu profugit: neque postea in ullo loco amplius una die, aut una nocte moratus, simulabat sese negotii gratia properare; ceterum prodicionem timebat, quam vitare posse celeritate putabat. nam talia consilia per otium, & ex opportunitate capi. At Metellus ubi oppidanos prælio intentos, simul oppidum & opibus, & loco munitum videt, vallo fossaque mœnia circumvenit. Deinde locis ex copia maxime idoneis vineas agere, aggerem jacere, & super aggerem impositis turribus opus & administratos tutari. Contra hæc oppidani festinare, parare: prorsus ab utrisque nihil reliquum fieri. Denique Romani, multo ante labore præliisque fatigati, post dies quadraginta, quam eo ventum erat, oppido modo potiti: præda omnis ab perfugis corrupta. Ii postquam murum arietibus feriri, resque suas afflictas vident, aurum atque argentum, & alia, quæ prima ducuntur, domum regiam comportant: ibi vino & epulis onerati, illaque, & domum, & semet igni corrumpunt; & quas victi ab hostibus pœnas metuerent, eas ipsi volentes pependere.

LXXVII. Sed pariter cum capta Thala legati ex oppido Lepti ad Metellum venerant, orantes,
 “ uti præsidium præfectumque eo mitteret;
 “ Hamilcarem quemdam, hominem nobilem,
 “ factiosum, novis rebus studere; adversum
 “ quem neque imperia magistratum, neque
 “ leges valerent: ni id festinaret, in summo
 “ peri-

JUGURTHA. CAP. LXXVIII. 119

periculo suam salutem, illorum socios fore. Nam Leptitani jam inde a principio belli Jugurthini ad Bestiam Consulem, & postea Romam miserant, amicitiam societatemque rogatum. Deinde, ubi ea impetrata, semper boni fidelesque mansere, & cuncta a Bestia, Albino Metelloque imperata navi fecerant. Itaque ab imperatore facile, quæ petebant, adepti. Emissæ eo cohortes Ligurum quatuor, & C. Annius præfectus.

LXXVIII. Id oppidum ab Sidoniis conditum; quos accepimus profugos ob discordias civiles, navibus in eos locos venisse: ceterum situm inter duas Syrtis, quibus nomen ex re inditum. Nam duo sunt sinus prope in extrema Africa, impares magnitudine, pari natura: quorum proxima terræ præalta sunt; cetera, uti fors tulit, alta; alia in tempestate vadosa. Nam ubi mare magnum esse, & favire ventis cœpit, litum arenamque & saxa ingentia fluctus trahunt: ita facies locorum cum ventis simul mutatur. Ejus civitatis lingua modo conversa conabio Numidarum: leges, cultusque pleraque Sidonica. quæ eo facilius retinebant, quod procul ab imperio Regis ætatem agebant. Inter illos & frequentem Numidiam multi vastique loci erant.

LXXIX. Sed quoniam in has regiones per Leptitanorum negotia venimus; non indignum videtur, egregium atque mirabile facinus duorum Carthaginiensium memorare. eam rem locus admonuit. Qua tempestate Carthaginienses pleræque Africæ imperitabant, Cyrenenses quoque magni atque opulenti fuere. Ager in medio arenosus, una specie: neque flumen, neque mons

G 1

erat,

IN C. CRISPI SALLUSTII

erat, qui finis eorum discerneret; quæ res eos in magno diuturno bello inter se habuit. Postquam utrimque legiones, item classès fuscæ fuscæque, & alteri alteros aliquantum adtriverant; veriti, ne mox victos victoresque desectos alius adgrederetur, per inducias sponcionem faciunt, "uti certo die legati domo proficiscerentur; quo in loco inter se obyii fuissent, is communis utriusque populi finis haberetur." Igitur Carthagine duo fratres missi, quibus nomen Philænis erat, maturavere iter pergere: Cyrenenses tardius iere. Id secordiane, an casu acciderit, parum cognovi. Ceterum solet in illis locis tempestas hand secus, atque in mari retinere. Nam ubi per loca æqualia & nuda gignentium ventus coortus arenam humo excitavit, ea magna vi agitata, ora oculisque implere solet: ita prospectu impedito, morari iter. Postquam Cyrenenses aliquanto posteriores se vident, & ob rem corruptam domi pœnas metuunt; criminari, Carthaginienses ante tempus domo digressos, conturbare rem: denique omnia malle, quam victi abire. Sed cum Pœnia aliam conditionem, tantummodo æquam, peterent, Græci optionem Carthaginiensium faciunt, "vel illi, quos finis populo suo peterent, ibi vivi obruerentur; vel eadem conditione sese, quem in locum vellent, processuros." Philæni, conditione probata, seque vitamque reipublicæ condonavere. ita vivi obruti. Carthaginienses in eo loco Philænis fratribus aras consecravere; aliique illis domi honores instituti. Nunc ad rem redeo.

LXXX. Jugurtha postquam, amissa Thala, nihil satis firmum contra Metellum putat, per
ma-

magnas solitudines cum paucis profectus, per-
 venit ad Gætulos, genus hominum ferum incul-
 tumque, & eo tempore ignarum nominis Ro-
 mani. Eorum multitudinem in unum cogit:
 ac paulatim consuefacit ordines habere, signa
 sequi, imperium obſervare, item alia militaria
 facere. Præterea Regis Bocchi proximos ma-
 gnis muneribus, & majoribus promissis ad stu-
 dium sui perducit. quis adjutoribus Regem ad-
 gressus, impellit, uti adversum Romanos bel-
 lum suscipiat. Id ea gratia facilius proniusque
 fuit, quod Bocchus intio hujusce belli legatos
 Romam miserat, fœdus & amicitiam petiturum.
 quam rem opportunissimam incepto bello pau-
 ci impediverant, cæci avaritia, quis omnia ho-
 nesta atque inhonesta vendere mos erat. Etiam
 antea Jugurthæ filia Bocchi nupserat. Verum
 ea necessitudo apud Numidas Maurosque levis
 ducitur: quod singuli, pro opibus quisque, quam
 plurimas uxores, denas alii, alii plures habent;
 sed Reges eo amplius. Ita animus multitudine
 distrahitur; nulla pro socia obtinet: pariter o-
 mnes viles sunt.

LXXXI. Igitur in locum ambobus placitum
 exercitus conveniunt. ibi, fide data & accepta,
 Jugurtha Bocchi animum oratione accendit:
 "Romanos injustos, profunda avaritia, com-
 "munis omnium hostis esse: eandem illos caus-
 "sam belli cum Boccho habere, quam secum
 "& cum aliis gentibus, lubidinem imperitan-
 "di: quis omnia regna adversa sint: tum
 "seſe, paullo ante Carthaginienſes, item Re-
 "gem Perſen, poſt, uti quisque opulentissu-
 "mus videatur, ita Romanis hostem fore."

His atque aliis talibus dictis ad Cirtam oppidum

iter constituunt: quod ibi Metellus prædam captivosque & impedimenta locaverat. Ita Jugurtha ratus, aut, capta urbe, operæ pretium fore; aut, si Romanus auxilio suis venisset, prælio sese certaturos. Nam callidus id modo festinabat, Bocchi pacem imminuere; ne moras agitando, aliud, quam bellum, mallet.

LXXXII. Imperator postquam de Regum societate cognovit, non temere, neque, uti sæpe jam victo Jugurtha consueverat, omnibus locis pugnandi copiam facit: ceterum haud procul ab Cirta, castris munitis, Reges opperitur; melius ratus, cognitis Mauris, quoniam is novus hostis accesserat, ex commodo pugnam facere. Interim Roma per litteras certior fit, provinciam Numidiam Mario datam. Nam Consulem factum, jam antea acceperat. Quis rebus supra bonum atque honestum perculsus, neque lacrimas tenere, neque moderari linguam: vir egregius in aliis artibus, nimis molliter ægritudinem pati. Quam rem alii in superbiam vertebant: alii bonum ingenium contumelia accensum esse: multi, quod jam parta victoria ex manibus eriperetur, nobis satis cognitum, illum magis honore Marii, quam injuria sua excruciatum, neque tam anxie laturum fuisse, si adempta provincia alii, quam Mario, traderetur.

LXXXIII. Igitur eo dolore impeditus, & quia stultitiæ videbatur alienam rem periculo suo curare, legatos ad Bocchum mittit, postulatam, "ne sine causâ hostis populo Romano fieret: "habere eum magnam copiam societatis amicitiaque conjungendæ, quæ potior bello esset; "quamquam opibus confideret, non debere incerta pro certis mutare: omne bellum sumi
"facile,

“ facile, ceterum ægerrime desinere: non in e-
 “ jusdem potestate initium ejus& finem esse: in-
 “ cipere cuivis, etiam ignavo licere; deponi, cum
 “ victores velint. proinde sibi regnoque consule-
 “ rer; neu florentis res suas cum Jugurthæ per-
 “ ditis misceret. ” Ad ea Rex satis placide verba
 facit: “ sese pacem cupere, sed Jugurthæ for-
 “ tunarum misereri. si eadem illi copia fieret,
 “ omnia conventura. ” Rursus imperator con-
 tra postulata Bocchi nuncios mittit. ille proba-
 re, partim abnuere. Eo modo sæpe ab utroque
 missis remissisque nunciis tempus procedere, &
 ex Merelli voluntate, bellum intactum trahi.

LXXXIV. At Marius, ut supra diximus, cu-
 pientissima plebe Consul factus, postquam ei
 provinciam Numidiam populus jussit, antea jam
 infestus nobilitati, tum vero multus atque fe-
 rox instare: singulos modo, modo universos læ-
 dere: dictitare, “ sese consulatum ex victis illis
 “ spolia cepisse; ” alia præterea magnifica pro-
 se, & illis dolentia. Interim, quæ bello opus
 erant, prima habere: postulare legionibus sup-
 plementum, auxilia a populis & Regibus sociis-
 que arcessere: præterea ex Latio fortissimum
 quemque, plerosque militiæ, paucos fama co-
 gnitos accire, & ambiendo cogere homines e-
 meritis stipendiis [secum proficisci.] Neque il-
 li senatus, quamquam adversus erat, de ullo
 negotio abnuere audebat; ceterum supplemen-
 tum etiam lætus decreverat: quia neque plebi
 militia volenti putabatur, & Marius aut belli u-
 sum, aut studia volgi amissurus. Sed ea res fru-
 stra sperata tanta Inbido cum Mario eundi ple-
 rosque invaserat. Sese quisque præda locuple-
 tem, victorem domum rediturum, alia hujusce-
 modi

modi animis trahebant. & eos non paullum oratione sua Marius arrexerat. Nam postquam, omnibus, quæ postulaverat, decretis, milites scribere volt, hortandi causa simul, & nobilitatem, uti consueverat, exagitandi, concionem populi advocavit. Deinde hoc modo disseruit.

LXXXV. " Scio ego, Quirites, plerosque non
 " istdem artibus imperium a vobis petere, &
 " postquam adepti sunt, gerere : primo indu-
 " strios, supplicis, modicos esse ; dehinc per i-
 " gnaviam & superbiam ætatem agere. sed mi-
 " hi contra ea videtur. Nam quo universa res-
 " publica pluris est, quam consulatus aut præ-
 " tura, eo majore cura administrari, quam hæc
 " peti debere. Neque me fallit, quantum
 " cum maximo beneficio vestro negotii susti-
 " neam. Bellum parare, simul, & ærario par-
 " cere ; cogere ad militiam, quos nolis offende-
 " re ; domi forisque omnia curare ; & ea agere
 " inter invidos, occurrentis, factiosos, opinio-
 " ne, Quirites, asperius est. Ad hoc, alii si de-
 " liquere, vetus nobilitas, majorum facta for-
 " tia, cognatorum & adfinium opes, multæ cli-
 " entelæ, omnia hæc præsidia adsunt : mihi
 " spes omnes in memet sitæ, quas necesse est
 " & virtute, & innocentia tutari. nam alia in-
 " firma sunt. Et illud intellego, Quirites : om-
 " nium ora in me conversa esse : æquos bo-
 " nosque favere : quippe benefacta mea reipu-
 " blicæ procedunt ; nobilitatem locum invaden-
 " di quærere. Quo mihi acrius adnitendum est,
 " ut neque vos capiamini, & illi frustra sint. I-
 " ta ad hoc ætatis a pueritia fui, ut omnis la-
 " bores, pericula consueta habeam. Quæ an-
 " te vestra beneficia gratuito faciebam, ea uti-

" accepta mercede, deseram, non est consilium,
 " Quirites. Illis difficile est in potestatibus
 " temperare, qui per ambitionem sese probos
 " simulavere: mihi, qui omnem ætatem in o-
 " prum artibus egi, benefacere jam ex consue-
 " tudine in naturam vertit. Bellum me gere-
 " re cum Jugurtha jussistis; quam rem nobili-
 " tas ægerrime tulit. Quæso, reputate cum a-
 " nimis vestris, num id mutare melius sit, si
 " quem ex illo globo nobilitatis ad hoc, aut a-
 " liud tale negotium mittatis, hominem veteris
 " prociæ ac multarum imaginum, & nullius
 " stipendii: scilicet ut in tanta re, ignarus o-
 " mnium, trepidet, festinet, sumat aliquem
 " ex populo monitorem officii. Ita plerumque
 " evenit, ut quem vos imperare jussistis, is im-
 " peratorem alium quærat. Ac ego scio, Quiri-
 " tes, qui postquam Consules facti sunt, acta
 " majorum & Græcorum militaria præcepta le-
 " gere coeperint; homines præposterii. Nam
 " gerere, quam fieri, tempore posterius, reat-
 " que usu prius est. Comparate nunc, Quiri-
 " tes, cum illorum superbia me hominem no-
 " rum. Quæ illi audire & legere solent, eo-
 " rum partim vidi, alia egomet gessi: quæ illi
 " litteris, ego militando didici. Nunc vos ex-
 " istumate, facta an dicta pluris sint. Conte-
 " mnunt novitatem meam; ego illorum ignavi-
 " am: mihi fortuna, illis probra objectantur.
 " quamquam ego naturam unam & communem
 " omnium existumo, sed fortissimum quemque
 " generosissimum. Ac si jam ex patribus Al-
 " bini, aut Bestiæ quæri posset, mene, an il-
 " los ex se gigni maluerint; quid responsuros
 " crediris, nisi, sese liberos quam optimos vo-
 " luisse?

“ iuisse? Quod si jure me despiciunt, faciant
“ dem majoribus suis, quibus, uti mihi, ex vir-
“ tute nobilitas cœpit. Invident honori meo;
“ ergo invideant & labori, innocentiae, pericu-
“ lis etiam meis, quoniam per hæc illum cepi.
“ Verum homines corrupti superbia ita ætatem
“ agunt, quasi vestros honores contemnant; i-
“ ta hos petunt, quasi honeste vixerint. Næ
“ illi falsi sunt, qui divorsissimas res pariter ex-
“ spectant, ignaviae voluptatem, & præmia vir-
“ tutis. Atque etiam cum apud vos, aut in se-
“ natu verba faciunt, pleraque oratione majo-
“ res suos extollunt; eorum fortia facta me-
“ morando clariore se putant: quod contra.
“ Nam quantum vita illorum præclarius, tanto
“ horum secordia flagitiosior. Et profecto ita
“ se res habet: majorum gloria posteris lumen
“ est, neque bona neque mala in occulto parti-
“ tur. Hujusce rei ego inopiam patior, Quiri-
“ tes; verum id, quod multo præclarius est,
“ meamet facta dicere licet. Nunc videte,
“ quam iniqui sint. Quod ex aliena virtute si-
“ bi adrogant, id mihi ex mea non concedunt:
“ scilicet, quia imagines non habeo, & quia mi-
“ hi nova nobilitas est; quam certe peperisse
“ melius est, quam acceptam corrupisse. Equi-
“ dem ego non ignoro, si jam respondere ve-
“ lint, abunde illis facundam & compositam o-
“ rationem fore. Sed in maximo vestro bene-
“ ficio, cum omnibus locis me vosque maledi-
“ ctis lacerent, non placuit reticere: ne quis
“ modestiam in conscientiam duceret. Nam me
“ quidem, ex animi sententia, nulla oratio læ-
“ dere potest. quippe vera necesse est bene præ-
“ dicet; falsam vita moreque mei superant.
“ Sed

"Sed quoniam vestra consilia accusantur, qui
 "mihi summum honorem, & maxumum ne-
 "gotium imposuistis: etiam atque etiam repu-
 "tate, num id poenitendum sit. Non possum
 "fidei causa imagines, neque triumphos, aut
 "consulatus majorum meorum ostentare; at,
 "si res postulet, hastas, vexillum, phaleras, a-
 "lia militaria dona; praeterea cicatrices advor-
 "so corpore. Haec sunt meae imagines, haec no-
 "bilitas, non hereditate relicta, ut illa illis,
 "sed quae ego plurimis laboribus & periculis
 "quaesivi. Non sunt composita verba mea:
 "parum id facio; ipsa se virtus satis ostendit:
 "illis artificio opus est, uti turpia facta oratio-
 "ne regant. Neque litteras Graecas didici: pa-
 "rum placebat eas discere, quippe quae ad vir-
 "tutem doctoribus nihil profuerunt. At illa
 "multo optima reipublicae doctus sum: ho-
 "stem ferire, praesidia agitare; nihil metuere,
 "nisi turpem famam; hiemem & aestatem jux-
 "ta pati; humi requiescere; eodem tempo-
 "re inopiam & laborem tolerare. His ego prae-
 "ceptis milites hortabor: neque illos arte co-
 "lam, me opulenter; neque gloriam meam
 "laborem illorum faciam. Hoc est utile, hoc
 "civile imperium. Namque cum tute per mol-
 "liem agas, exercitum supplicio cogere, id est,
 "dominum, non imperatorem esse. Haec atque
 "taliam majores vestri faciundo seque remque
 "publicam celebravere. Quis nobilitas freta,
 "ipsa dissimilis moribus, nos illorum aemulos
 "contemnit; & omnis honores non ex meri-
 "to, sed quasi debitos a vobis repetit. Cete-
 "rum homines superbissimi procul errant. Ma-
 "jores eorum omnia, quae licebat, illis relinque-
 "re,

re, divitias, imagines, memoriam sui præclar-
ram: virtutem non reliquere; neque pote-
rant: ea sola neque datur dono, neque acci-
pitur. Sordidum me & incultis moribus ai-
unt; quia parum scite convivium exorno, ne-
que histrionem ullum, neque pluris pretii co-
quum, quam villicum, habeo. quæ mihi lu-
bet confiteri. Nam ex parente meo, & ex
sanctis viris ita accepi, munditias mulieribus,
viris laborem convenire, omnibusque bonis
oportere plus gloriæ, quam divitiarum; ar-
ma, non supellectilem decori esse. Quin er-
go quod juvat, quod carum æstuant, id
semper faciant: ament, potent; ubi adole-
scentiam habuere, ibi senectutem agant, in
conviviis, dediti ventri & turpissimæ parti
corporis: sudorem, pulverem & alia talia re-
linquant nobis, quibus illa epulis jucundio-
ra sunt. Verum non est ita. Nam ubi se om-
nibus flagitiis dedecoravere turpissimi viri,
bonorum præmia ereptum eunt. Ita injustif-
sume luxuria & ignavia, pessimæ artes, illis,
qui coluere eas, nihil obficiunt; rei publi-
cæ innoxiae cladi sunt. Nunc quoniam illis,
quantum mores mei, non illorum flagitia,
poscebant, respondi; pauca de republica lo-
quar. Primum omnium de Numidia bonum
habetore animum, Quirites. Nam quæ ad
hoc tempus Jugurtham tuta sunt, omnia re-
movistis, avaritiam, imperitiam, superbiam.
Deinde exercitus ibi est, locorum sciens; sed
mehercule magis strenuus, quam felix. Nam
magna pars avaritia, aut temeritate ducum
adtrita est. Quamobrem vos, quibus milita-
ris ætas, adnitimini mecum & capeßite rem-
publi-

JUGURTHA. CAP. LXXXVI. 117

* publicam : neque quemquam ex calamitate
 " aliorum, aut imperatorum superbia metus
 " ceperit. Egomet in agmine, in prælio con-
 " sultor idem, & socius periculi vobiscum ade-
 " ro ; neque vosque in omnibus rebus juxta
 " geram. Et profecto, Dis juvantibus, omnia
 " matura sunt, victoria, præda, laus : quæ si
 " dubia aut procul essent, tamen omnis bonos
 " reipublicæ subvenire decebat. Etenim igna-
 " via nemo immortalis factus : neque quisquam
 " parens liberis, uti æterni forent, optavit ;
 " magis, uti boni honestique vitam exigerent.
 " Plura dicerem, Quirites, si timidis virtutem
 " verba adderent : nam strenuis abunde dictum
 " puto. "

LXXXVI. Hujuscemodi oratione habita, Ma-
 rius postquam plebis animos arrectos videt, pro-
 pere commeatu, stipendio, armis, aliis utilibus
 navis onerat : cum his A. Manlium legatum pro-
 ficisci jubet. Ipse interea milites scribere, non
 more majorum, neque ex classibus, sed uti cu-
 jusque libido erat, capite censos plerosque. Id
 factum alii inopia bonorum, alii per ambitio-
 nem Consulis memorabant ; quod ab eo gene-
 re celebratus auctusque erat ; & homini poten-
 tiam quærenti egentissimus quisque opportu-
 nissimus : cui neque sua curæ, quippe quæ nul-
 la sunt, & omnia cum pretio honesta videntur.
 Igitur Marius cum majore aliquanto numero,
 quam decretum erat, in Africam profectus, di-
 ebus paucis Uricam advehitur. Exercitus ei
 traditur a P. Rutilio legato. nam Metellus con-
 spectum Marii fugerat : ne videret ea, quæ au-
 dita animus tolerare nequiverat.

LXXXVII. Sed Consul, expletis legionibus
 cohort-

cohortibusque auxiliariis, in agrum fertilem & præda onustum proficiscitur. omnia ibi capta militibus donat. dein castella & oppida natura & viris parum munita adgreditur: prælia multa, ceterum alia levia aliis locis facere. Interim novi milites sine metu pugnae adesse: videre fugientis capi, occidi; fortissimum quemque tutissimum: armis libertatem, patriam parentemque & alia omnia tegi: gloriam atque divitias quæri. Sic brevi spatio novi veteresque coaluerunt, & virtus omnium æqualis facta. At Reges, ubi de adventu Marii cognoverunt, divorsi in locos difficilis abeunt. Ita Jugurthæ placuerat, speranti, mox effusos hostis invadi posse; Romanos, sicuti plerosque, remoto metu, laxius licentiusque futuros.

LXXXVIII. Metellus interea Romam profectus, contra spem suam, lætissimis animis excipitur: plebi patribusque, postquam invidia decesserat, juxta carus. Sed Marius impigre prudenterque suorum & hostium res pariter adtendere; cognoscere quid boni utrisque, aut contra esset; explorare itinera regum, consilia & insidias antevenire: nihil apud se remissum, neque apud illos tutum pati. & Gatulos, & Jugurtham ex sociis nostris prædam agentes, sæpe adgressus itinere fuderat, ipsumque Regem hæud procul ab oppido Cirra armis exnerat. Quæ postquam gloriosa modo, neque belli patrandi cognovit, statuit urbis, quæ viris aut loco pro hostibus, & adversum se opportunissimæ erant, singulas circumvenire; ita Jugurtham aut præfidiis nudatum, si ea pateretur, aut prælio certaturum. Nam Bocchus nuncios ad eum sæpe miserat, “ velle populi Romani amicitiam, ne
“ quid

JUGURTHA. CAP. LXXXIX. 111

“quid ab se hostile timeret.” Id simulaveritne, quo improvisus gravius accideret, an mobilitate ingenii pacem atque bellum mutare solitus, parum exploratum.

LXXXIX. Sed Consul, uti statuerat, oppida castellaque munita adire: partim vi, alia metu, aut præmia ostentando avortere ab hostibus. Ac primo mediocri agerebat, existumans, Jugurtham ob suos tutandos in manus venturum. Sed ubi procul abesse, & aliis negotiis intentum acceperat; majora & aspera adgredi tempus visum. Erat inter ingentis solitudines oppidum magnum atque valens, nomine Capsa: cujus conditor Hercules Libys memorabatur. Ejus cives apud Jugurtham immunes, levi imperio, & ob ea fidelissimi habebantur: muniti adversum hostis non mœnibus modo, & armis atque viris, multo magis locorum asperitate. Nam, præter oppido propinqua, alia omnia vasta, inculta, egentia aquæ, infesta serpentibus: quarum vis, sicuti omnium ferarum, inopia cibi acrior. adhuc natura serpentium ipsa perniciofa siti magis, quam alia re, accenditur. Ejus potius Marium maxuma cupido invaserat; cum propter usum belli, tum quia res aspera videbatur; & Metellus oppidum Thalam magna gloria cæperat, haud dissimiliter situm munitumque: nisi quod apud Thalam hand longe a mœnibus aliquot fontes erant; Capenses una modo, atque ea intro oppidum, jugi aqua, cetera pluvia utebantur. Id ibique, & in omni Africa, quæ procul a mari incultius agebant, eo facilius tolerabatur, quia Numidæ plerumque lacte & ferina carne vesciebantur, neque satiem, neque alia irritamenta gulæ quærebant: ci.

cibus illis advorsum famem atque sitim, non
lubidini, neque luxuriæ erat.

XC. Igitur Consul, omnibus exploratis, cre-
do, Dis fretus: nam contra tantas difficultates
consilio satis providere non poterat: quippe eti-
am frumenti inopia tentabatur, quod Numidæ
pabulo pecoris magis, quam arvo student, &
quodcumque natum fuerat, jussu Regis in loca
munita contulerant: ager autem aridus & fru-
gum vacuus ea tempestate: nam æstatis extre-
mum erat; tamen pro rei copia satis providen-
ter exornat: pecus omne, quod superioribus di-
cibus prædæ fuerat, equitibus auxiliariis agen-
dum adtribuit; A. Manlium legatum cum
hortibus expeditis ad oppidum Laris, ubi sti-
pendium & commeatum locaverat, ire jubet;
se prædabundum post paucos dies eodem ven-
turum. Sic incepto suo occulto pergit ad flu-
men Tanam.

XCI. Ceterum in itinere quotidie pecus ex-
ercitui per centurias, item turmas æqualiter dis-
tribuerat, & ex coriis utres uti fierent, cura-
bat: simul & inopiam frumenti lenire, & igna-
ris omnibus, parare, quæ mox usui forent. de-
nique sexto die, cum ad flumen ventum est,
maxima vis utrius effecta. Ibi castris levi mu-
nimento positis, milites cibum capere, atque,
uti simul cum occasu solis egrederentur, para-
tos esse jubet: omnibus farcinis abjectis, aqua
modo seque & jumenta onerare. Dein, post-
quam tempus visum, castris egreditur, noctem-
que totam itinere facto, confedit. idem pro-
xima facit. dein tertia, multo ante lucis ad-
ventum, pervenit in locum tumulosum, ab
Capſa non amplius duum millium intervallo:
ibique,

ibique, quam occultissime potest, cum omnibus copiis opperitur. Sed ubi dies cœpit, & Numidæ nihil hostile metuentes multi oppido egressi; repente omnem equitatum, & cum his velocissimos pedites cursu tendere ad Capsam, & portas obsidere jubet: deinde ipse intentus propere sequi, neque milites prædari sinere. Quæ postquam oppidani cognovere; res trepidæ, metus ingens, malum improvisum, ad hoc pars civium extra mœnia in hostium potestate, coegere, uti deditionem facerent. Ceterum oppidum incensum: Numidæ puberes interfecti; alii omnes venum dati: præda militibus divisa. Id facinus contra jus belli, non avaritia, neque scelere Consulis admissum; sed quia locus Jugurthæ opportunus, nobis aditu difficilis: genus hominum mobile, infidum, neque beneficio, neque metu coercitum.

XCII. Postquam tantam rem Marins, sine ullo suorum incommodo patravit; magnus & clarus antea, major & clarior haberi cœpit. Omnia non bene consulta in virtutem trahebantur: milites modesto imperio habiti simul, & locupletes ad cælum ferre: Numidæ magis, quam mortalem timere: postremo omnes socii atque hostes credere illi aut mentem divinam, aut Deorum nutu cuncta portendi. Sed Consul, ubi ea res bene evenit, ad alia oppida pergit: panca, repugnantibus Numidis, capit; plura deserta, propter Capsensium misérias, igni corrumpit: luctu atque cæde omnia complentur. Denique multis locis potitus, ac plerisque exercitu incruento, ad aliam rem adgreditur, non eadem asperitate, qua Capsensium, ceterum haud secus difficilem. Namque haud longe

longe a flumine Mulucha, quod Jugurtha Boc-
chique regnum disjungebat, erat inter ceteram
planitiem mons saxeus, mediocri castello satis
patens, in immensum editus, uno perangusto
aditu relicto: nam omnis natura, velut opere
atque consulto præceps. Quem locum Marius,
quod ibi Regis thesauri erant, summa vi cape-
re intendit. Sed ea res forte, quam consilio,
melius gesta. Nam castello virorum atque ar-
morum satis, magnavis frumenti & fons aquæ:
aggeribus turribusque & aliis machinationibus
locus importunus: iter castellanorum angustum
admodum, utrimque præcisum. Vincæ cum in-
genti periculo frustra agebantur. nam cum eæ
paullum processerant, igni, aut lapidibus cor-
rumpebantur: milites neque pro opere consi-
stere, propter iniquitatem loci; neque inter vi-
neas sine periculo administrare: optimus quis-
que cadere, aut fauciari; ceteris metus augeri.

XCH. At Marius, multis diebus & labori-
bus consumptis, anxius trahere cum animo, o-
mitteretne inceptum, quoniam frustra erat; an
fortunam opperiretur, qua sæpe prospere usus.
Quæ cum multos dies, noctes æstuans agitarer,
forte quidam Ligus, ex cohortibus auxiliariis
miles gregarius, castris aquarum egressus, haud
procul ab latere casteili, quod avorsum præli-
antibus erat, animum advortit inter saxa repen-
tis cochleas: quarum cum unam atque alteram,
dein plures peteret, studio legundi paullatim
prope ad summum montis egressus est. Ubi
postquam solitudinem intellexit, more humani
ingenii, cupido ignara visundi invadit. Et for-
te in eo loco grandis ilex coaluerat inter saxa,
paullulum modo pronâ, dein flexa atque au-
cta

sta in altitudinem, quo cuncta gignentium natura fert: cujus ramis modo, modo eminentibus saxis nisus Ligus, castelli planitiem perscribit; quod cuncti Numidæ intenti præliantibus aderant. Exploratis omnibus, quæ mox usui fore ducebat, eadem regreditur, non temere, uti escenderat, sed tentans omnia & circumspiciens. Itaque Marium propere adit; acta edocet, hortatur, ab ea parte, qua ipse escenderat, castellum tentet: pollicetur sese itineris periculique ducem. Marius cum Ligure, promissâ cognitum, ex præsentibus misit: quorum uti cujusque ingenium erat, ita rem difficilem aut facilem nunciavere. Consul animus tamen paulum arrectus. Itaque ex copia tubicinum & cornicinum, numero quinque quam velocissimos delegit, & cum his, præsidio qui forent, quatuor centuriones: omnis Liguri parere jubet, & ei negotio proximum diem constituit.

XCIV. Sed ubi ex præcepto tempus visum; paratis compositisque omnibus ad locum pergit. Ceterum illi, qui centuriis præerant, prædocti ab duce, arma ornatumque mutaverant, capite atque pedibus nudis, uti prospectus nisusque per saxa facilius foret: super terga gladii & scuta; verum ea Numidica ex coriis, ponderis gratia simul, & offensâ quo levius streperent. Igitur prægrediens Ligus saxa, & si quæ vetustate radices eminebant, laqueis vinciebat, quibus adlevati facilius escenderent, interdum timidos insolentia itineris levare manu: ubi paulo asperior adscensus, singulos præ se inermos mittere; deinde ipse cum illorum armis sequi: quæ dubia nisu videbantur potissimum tentare, ac sæpius, eadem adscendens descendensque, de-

in statim digrediens, ceteris audaciam addere. Igitur diu multumque fatigati, tandem in castrum perveniunt, desertum ab ea parte: quod omnes, sicuti aliis diebus, adversum hostis adierant. Marius, ubi ex Nunciis, quæ Ligus egerat, cognovit, quamquam toto die intentos prælio Numidas habuerat, tum vero cohortatus milites & ipse extra vineas egressus, testudine acta succedere, & simul hostem tormentis sagittariisque & funditoribus eminens terrere. At Numidæ sæpe antea vineis Romanorum subvorsis, item incensis, non castelli moribus sese tutabantur; sed pro muro dies noctesque agitare: maledicere Romanis ac Mario recordiam objectare; militibus nostris Jugurthæ servitium minari; secundis rebus feroces esse. Interim omnibus Romanis hostibusque prælio intentis, magna utrimque vi pro gloria atque imperio his, illis pro salute certantibus, repente a tergo signa canere; ac primo mulieres & pueri, qui visum processerant, fugere; deinde, uti quisque muro proximus erat, postremo cuncti armati inermesque. Quod ubi accidit, eo acrius Romani instare, fundere, ac plerosque tantummodo sauciare, dein super occisorum corpora vadere, avidi gloriæ certantes murum petere, neque quemquam omnium præda morari. Sic forte correctæ Marii temeritas, gloriam ex culpa invenit.

XCV. Ceterum dum ea res geritur, L. Sulla Quæstor cum magno equitatu in castra venit: quos uti ex Latio & a sociis cogeret, Roma relictus erat. Sed quoniam tanti viri res admonuit; idoneum visum est, de natura cultusque ejus paucis dicere. neque enim alio loco de Sullæ rebus dicturi sumus: & L. Sisenna optime & diligentissime

tissime omnium, qui eas res dixere, persecutus, parum mihi libero ore locutus videtur. Igitur Sulla gentis patriciæ, familia prope jam extincta majorum ignavia, litteris Græcis atque Latinis juxta atque doctissime eruditus, animo ingenti, cupidus voluptatum, sed gloriæ cupidior: otio luxurioso; tamen ab negotiis numquam voluptas remorata, nisi quod de uxore potius honestius consuli: facundus, callidus, & amicitia facilis: ad simulanda negotia altitudo ingenii incredibilis: multarum rerum, ac maxime pecuniæ largitor. Atque felicissimo omnium ante civilem victoriam, numquam super industriam fortuna fuit: multique dubitare, fortior, an felicior esset. nam postea quæ fecerit, incertum habeo, pudeat magis, an pigeat dissilere.

XCVI. Igitur Sulla, ut supra dictum, postquam in Africam atque in castra Marii cum equitatu venit, rudis antea & ignarus belli, solertissimus omnium in paucis tempestatibus factus est. Ad hoc milites benigne adpellare; multis rogantibus, aliis per se ipse dare beneficia, invitus accipere: sed ea properantius, quam res mutuum reddere, ipse ab nullo repetere: magis id laborare, ut illi quam plurimi deberent: joca atque seria cum humillimis agere: in operibus, in agmine atque ad vigilias multus adesse: neque interim, quod prava ambitio solet, Consulis, aut cujusquam boni famam ledere: tantummodo neque consilio, neque manu priorem alium pati; plerosque antevenire. Quis rebus brevi Mario militibusque carissimus factus.

XCVII. At Jugurtha, postquam oppidum Capsam aliosque locos munitos & sibi utilis si-

simul, & magnam pecuniam amiserat, ad Bocchum nuncios mittit, "quam primum in Numidiam copias adduceret; prælii faciundi tempus adesse." Quem ubi cunctari acceperit, dubium belli atque pacis rationes trahere: rursus uti antea, proximos donis corrumpit, ipsique Mauro pollicetur Numidiae partem tertiam, si aut Romani Africa expulsi, aut, integris suis finibus, bellum compositum foret. Eo præmio illectus Bocchus, cum magna multitudine Jugurtham accedit. Ita amborum exercitu conjuncto, Marium jam in hiberna proficiscentem, vix decima parte die reliqua, invadunt: rati noctem, quæ jam aderat, victis sibi munimento fore; & si vicerent, nullo impedimento, quia locorum scientes erant: contra Romanis utrumque casum in tenebris difficiliorem. Igitur simul Consul ex multis de hostium adventu cognovit, & ipsi hostes aderant, & priusquam exercitus aut instrui, aut sarcinas colligere, denique antequam signum, aut imperium ullum accipere quivit, equites Mauri atque Gætuli, non acie, neque ullo more prælii, sed catervatim, uti quosque fors conglobaverat, in nostros concurrunt. qui omnes trepidi improviso metu, ac tamen virtutis memores, aut arma capiebant, aut capientis alios ab hostibus defendebant: pars equos descendere, obviam ire hostibus: pugna latrocinio magis, quam prælio similis fieri: sine signis, sine ordinibus equites, pedites permixti; cedere alios, alios obtruncare, multos, contra adversos, acerrime pugnantis, ab tergo circumvenire: neque virtus, neque arma satis tegere; quod hostes numero plures & undique circumfusi. denique Romani veteres, novique, & ob ea scientes belli,

li, si quos locus, aut casus conjunxerat, orbes facere: atque ita ab omnibus partibus simul tecti & instructi hostium vim sustentabant.

XCVIII. Neque in eo tam aspero negotio ter-ritus Marius, aut magis, quam antea, demisso animo fuit; sed cum turma sua, quam ex fortissimis magis, quam familiarissimis, paraverat, vagari passim; ac modo laborantibus suis succurrere, modo hostis, ubi confertissimi obstit-erant, invadere, manu consulere militibus, quo-niam imperare, conturbatis omnibus non pote-rat. Jamque dies consumtus erat, cum tamen barbari nihil remittere; atque, uti Reges præ-ceperant, noctem pro se rati, acrius instare. Tum Marius ex copia rerum consilium trahit, atque, uti suis receptui locus esset, collis duos propinquos inter se occupat. quorum in uno, castris parum amplo, fons aquæ magnus erat: alter usui opportunus, quia magna parte editus & præceps pauca munimento quærebat. Cete-rum apud aquam Sullam cum equitibus noctem agitare jubet. Ipse paullatim dispersos milites, neque minus hostibus conturbatis, in unum contrahit: dein cunctos pleno gradu in collem subducit. Ita Reges, loci difficultate coacti, præ-lío detestrentur. neque tamen suos longius a-bire sinunt, sed, utroque colle multitudine cir-cumdato, effusi consedere. Dein crebris igni-bus factis, plerumque noctis barbari suo more lætari, exsultare, strepere vocibus: ipsi duces fe-roces, quia non fugerent, pro victoribus agere. Sed ea cuncta Romanis ex tenebris & editiori-bus locis facilia visu magnoque hortamento e-rant.

XCIX. Plurimum vero Marius imperitia ho-

II ;

stium

stium confirmatus, quam maximum silentium haberi jubet: ne signa quidem, uti per vigiliis solebant, canere: deinde, ubi lux adventabat, defessis jam hostibus & paullo ante somno captis, de improvviso vigiles, item cohortium, turmarum, legionum tubicines simul omnis signa canere, milites clamorem tollere atque portis erumpere. Mauri atque Gætuli ignoto & horribili sonitu repente exciti, neque fugere, neque arma capere, neque omnino facere aut providere quidquam poterant. ita cunctos strepitu, clamore, nullo subveniente, nostris instantibus, tumultu, terrore, formido, quasi recordia, ceperat. Denique omnes fusi fugatique. arma & signa militaria pleraque capta: pluresque copæ, quam omnibus superioribus interementi. Nam somno & metu insolito impedita fuga.

C. Dein Marius, uti cœperat, in hiberna: quæ, propter com meatum, in oppidis maritumis agere decreverat. neque tamen secors victoria, aut insolens factus; sed pariter ac in conspectu hostium, quadrato agmine incedere. Sulla cum equitatu apud dextumos, in sinistra A. Manlius cum funditoribus & sagittariis, præterea cohortes Ligurum curabat: primos & extremos cum expeditis manipulis tribunos locaverat. Per fugæ, minime cari & regionum scientissimi, hostium iter explorabant: simul Consul, quasi nullo imposito, omnia providere: apud omnes adesse: laudare, increpare merentis. Ipse armatus intentusque, item milites cogeat: neque secus, atque iter facere, castra munire, excubitu in portas cohortis ex legionibus, pro castris equites auxilios mittere. præterea alios super vallum in munimentis locare, vigiliis ipse circum-

circumire, non dissidentia futuri, quæ imperavisset, quam uti militibus exæquatus cum imperatore labos volentibus esset. Et sane Marius illo & aliis temporibus belli pudore magis, quam malo, exercitum coercerebat : quod multi per ambitionem fieri aiebant ; pars quod a pueritia consuetam duritiam, & alia, quæ ceteri miseriae vocant, voluptati habuisset. Nisi tamen res publica pariter, ac sævissimo imperio, bene atque decore gesta.

CI. Igitur quarto denique die, haud longe ab oppido Ciria undique simul speculatores citi sese ostendunt : qua re hostis adesse intelligitur. Sed quia divorsi redeuntes, alius ab alia parte, atque omnes idem significabant ; Consul incertus, quonam modo aciem instrueret, nullo ordine commutato, adversum omnia paratus, ibidem opperitur. Ita Jugurtham spes frustrata, qui copias in quatuor partis distribuerat : ratus ex omnibus æque aliquos ab tergo hostibus venturos. Interim Sulla, quem primum adtigerant, cohortatus suos, turmatim & quam maxime confertis equis ipse alique Manros invadunt : ceteri in loco manentes ab jaculis eminens emissis corpora regere, & si qui in manus venerant, obtruncare. Dum eo modo equites præliantur, Bocchus cum peditibus, quos Volux filius ejus adduxerat, neque in priore pugna, in itinere morati, adfuerant, postremam Romanorum aciem invadunt. Tum Marius apud primos agebat, quod ibi Jugurtha cum plurimis. Dein Numida, cognito Bocchi adventu, clam cum paucis ad pedites convortit : ibi Latine (nam apud Numantiam loqui didicerat) exclamat : “ nostros frustra pugnare ; paullo
“ ante

ante Marium sua manu interfectum ; ” simul gladium sanguine oblitum ostendere, quem in pugna, satis impigre occiso pedite nostro, cruentaverat. Quod ubi milites accepere, magis atrocitate rei, quam fide nuncii terrentur : simulque barbari animos tollere, & in perculos acrius incedere. Jamque paullum ab fuga aberant, cum Sulla, profligatis, quos advorsum ierat, Mauris ab latere incurrit. Bocchus statim avortitur. At Jugurtha, dum sustentare suos & prope jam adeptam victoriam retinere cupit, circumventus ab equitibus, dextra, sinistra omnibus occisis, solus inter tela hostium vitabundus erumpit. Atque interim Marius, fugatis equitibus, occurrit auxilio suis, quos pelli jam acceperat. Denique hostes undique fusi. Tum spectaculum horribile campis patentibus : sequi, fugere ; occidi, capi ; equi, viri adfliti : ac multi, vulneribus acceptis, neque fugere posse, neque quietem pati ; niti modo, ac statim concidere : postremo omnia, qua visus erat, constrata telis, armis, cadaveribus ; & inter ea humus infecta sanguine.

CII. Postea loci Consul, haud dubie jam victor, pervenit in oppidum Cirtam, quo initio profectus intenderat. Eo post diem quintum, quam iterum barbari male pugnaverant, legati a Boccho veniunt, qui Regis verbis ab Mario petivere, “ duo quam fidissimos ad eum “ mitteret, ; velle de se, & de populi Romani “ commodo cum is disserere. ” Ille statim L. Sullam & A. Manlium ire jubet. Qui quamquam acciti ibant ; tamen placuit verba apud Regem facere : ingenium aut avorsum uti flecterent ; aut cupidum pacis vehementius accenderent.

derent. Itaque Sulla, cujus facundia, non rati a Manlio concessum, pauca verba hujuscemodi locutus.

“ Rex Bocche, magna nobis lætitia, cum te
 “ talem virum Di monuere, uti aliquando pacem,
 “ quam bellum, malles; neu te optimum cum
 “ pessimo omnium Jugurtha miscendo continua-
 “ culares; simul nobis demeres acerbam neces-
 “ situdinem, pariter te errantem & illum sce-
 “ leratissimum persequi. Ad hoc populo Ro-
 “ mano jam inopi visum, amicos, quam ser-
 “ vos quærere: tutius rati, volentibus, quam
 “ coactis imperitare. Tibi vero nulla opportu-
 “ nior nostra amicitia: primum, quod procul
 “ absumus, in quo offensæ minimum, gratia
 “ par, ac si prope adessemus; dein quod paren-
 “ tes abunde habemus, amicorum neque nobis,
 “ neque cuiquam omnium satis. Atque hoc
 “ utinam a principio tibi placuisset! profecto ex
 “ populo Romano multo plura bona accepisses,
 “ quam mala perpeffus esses. Sed quoniam hu-
 “ manarum rerum fortuna pleraque regit; cui
 “ scilicet placuisse & vim & gratiam nostram
 “ experiri: nunc, quando per illam licet, festi-
 “ na, atque, ut cœpisti, perge. Multa atque
 “ opportuna habes, quo facilius errata officiis
 “ superes. Postremo hoc in pectus tuum de-
 “ mitte, nunquam populum Romanum be-
 “ neficiis victum. nam bello quid valeat, tute
 “ scis. ”

Ad ea Bocchus placide & benigne; simul
 pauca pro delicto verba facit: “ se non hostili
 “ animo, sed regnum tutatum arma cepisse:
 “ nam Numidiæ partem, unde vi Jugurtham
 “ expulerat, jure belli suam factam, eam vasta-

“ ri

“ ri ab Mario pati nequivisse : præterea missis
 “ antea Romam legatis, repulsum ab amicitia.
 “ Ceterum vetera omittere, ac tum, si per Ma-
 “ rium liceret, legatos ad senatum miserum.”
 Dein, copia facta, animus barbari ab amicis flexus, quos Jugurtha, cognita legatione Sullæ & Manlii, metuens id, quod parabatur, donis corruperat.

CIII. Marius interea, exercitu in hibernis composito, cum expeditis cohortibus & parte equitatus proficiscitur in loca sola, obsessum turrim regiam, quo Jugurtha perfugas omnis præsidium imposuerat. Tum rursus Bocchus, seu reputando, quæ sibi duobus præliis venerant, seu admonitus ab amicis, quos incorruptos Jugurtha reliquerat, ex omni copia necessariorum quinque delegit, quorum & fides cognita, & ingenia validissima erant. Eos ad Marium, ac dein, si placeat, Romam legatos ire jubet : agendarum rerum, & quocumque modo belli componendi licentiam permittit. Illi mature ad hiberna Romanorum proficiscuntur : deinde itinere a Gætulis larronibus circumventi spoliatiq; pavidi, sine decore ad Sullam perfugiant ; quem Cōsul in expeditionem proficiscens pro Prætorē reliquerat. Eos ille non pro vanis hostibus, ut meriti erant, sed accurate ac liberaliter habuit. quare barbari & famam Romanorum avaritiæ falsam, & Sullam, ob munificentiam in sese, amicum rati. Nam etiam tum largitio multis ignara : munificus nemo putabatur, nisi pariter volens : dona omnia in beniguitate habebantur. Igitur Quæstori mandata Bocchi patefaciunt ; simul ab eo petunt, uti fautor consultorque sibi adsit : copias, fidem, magnitu-

magnitudinem Regis sui, & alia, quæ aut utilia, aut benevolentia credebant oratione extolunt: dein Sulla omnia pollicito, docti, quo modo apud Marium, item apud senatum verba facerent, circiter dies XL. ibidem opperintur.

CIV. Marius postquam infecto, quo intenderrat, negotio Cirtam redit; de adventu legatorum certior factus, illosque & Sullam venire jubet, item L. Bellicum Prætorum Utica, præterea omnis undique senatorii ordinis, quibuscum mandata Bocchi cognoscit. Legatis potestas eundi Romam sit ab Consule: interea induciæ postulabantur. Ea Sullæ & plerisque placuere: pauci ferocius decernunt, scilicet ignari humanarum rerum, quæ fluxæ & mobiles semper in adversa mutant. Ceterum Mauri, impetratis omnibus rebus, tres Romam profecti cum Cn. Octavio Rufo, qui Quæstor stipendium in Africam portaverat: duo ad Regem redeunt. Ex his Bocchus cum cetera, tum maxime benignitatem & studium Sullæ lubens accepit. Romæ legatis ejus, postquam errasse Regem & Jugurthæ scelere lapsum, deprecati sunt, amicitiam & fœdus petentibus hoc modo responderetur.

“ Senatus & populus Romanus beneficii & injuriæ memor esse solet. Ceterum Boccho, quoniam pœnitet, delicti gratiam facit. fœdus & amicitia dabuntur, cum meruerit.”

CV. Quis rebus cognitis, Bocchus per litteras a Mario petivit, uti Sullam ad se mitteret; cujus arbitratu de communibus negotiis consuleretur. Is missus cum præsidio equitum atque peditum, funditorum Balearium: præterea sagittarii

gittarii & cohors Peligna cum velitaribus armis, itineris properandi causa: neque his secus, atque aliis armis, adversum tela hostium, quod ea levia sunt, muniti. Sed itinere, quinto denique die, Volux filius Bocchi, repente in campis parentibus cum mille non amplius equibus sese ostendit: qui temere & effuse euntes Sullæ aliisque omnibus & numerum ampliorem vero, & hostilem metum efficiebant. Igitur sese quisque expedire, arma atque tela tentare, intendere: timor aliquantus, sed spes amplior, quippe victoribus, & adversum eos, quos sæpe vicerunt. Interim equites, exploratum præmissi, rem, uti erat, quietam nunciant.

CVI. Volux adveniens Quæstorem adpellat: "se a patre Boccho obviam illis simul, & præsidio missum." Deinde eum & proximum diem sine metu conjuncti eunt. Post, ubi castra locata, & die vesper erat, repente Maurus incerto vultu ad Sullam adcurrit: "sibi ex speculatoribus cognitum, Jugurtham haud procul abesse:" simul, uti noctu clam secum profugeret, rogat atque hortatur. Ille animo feroci negat: "se toties fuscum Numidam pertimescere: virtuti suorum satis credere: etiam si certa pestis adesset, mansurum potius, quam proditis, quos ducebat, turpi fuga incertæ ac forsitan post paullo morbo interiturae vitæ parceret." Ceterum ab eodem monitus, UTI NOCTU PROFICISCERENTUR, consilium adprobat: ac statim milites cœnatos esse; in castris ignis quam creberrimos fieri, dein prima vigilia silentio egredi jubet. Jamque nocturno itinere fessis omnibus, Sulla pariter cum ortu solis castra metabatur, cum equites Mauri nunciant,

nunciant, "Jugurtham circiter dnum milli-
 "um intervallo ante confedisse." Quod post-
 quam auditum, tum vero ingens metus nostros
 invadit: credere proditos a Voluce & insidiis
 circumventos. Ac fuere, qui dicerent, manu
 vindicandum, neque apud illum tantum scelus
 inultum relinquendum.

CVII. At Sulla, quamquam eadem æstuma-
 bat, tamen ab injuria Maurum prohibet: suos
 hortatur, "uti fortem animum gerent: sæ-
 "pe antea paucis strenuis advorsum multitudi-
 "nem bene pugnatum: quanto sibi in prælio
 "minus pepercissent, tanto tutiores fore: nec
 "quemquam decere, qui manus armaverit, ab
 "inermis pedibus auxilium petere, in maximo
 "metu nudum & cæcum corpus ad hostis vor-
 "tere." Deinde Volucem, quoniam hostilia
 faceret, maximum Jovem obtestatus, ut scele-
 ris atque perfidiæ Bocchi testis adesset, castris
 abire jubet. Ille lacrumans orare, "ne ea
 "crederet: nihil dolo factum, magis calliditate
 "Jugurthæ, cui speculanti iter suum cognitum
 "esset. Ceterum, quoniam neque ingentem
 "multitudinem haberet, & spes opesque ejus
 "ex patre suo penderent; illum nihil palam
 "ausurum, cum ipse filius testis adesset: qua-
 "re optimum factum videri, per media ejus
 "castra palam transire: sese, vel præmissis, vel
 "ibidem relictis Mauris, solum cum Sulla itu-
 "rum." Ea res, ut in tali negotio, probata,
 ac statim profecti: quia de improvviso acciderant,
 dubio atque hæsitante Jugurtha, incolumes
 transeunt. Deinde paucis diebus, quo ire in-
 tenderant, perventum.

CVIII. Ibi cum Boccho Numida quidam, A-
 I spar

spar nomine, multum & familiariter agebat: præmissus ab Jugurtha, postquam Sullam accitum audierat, orator, & subdole speculatum Bocchi consilia: præterea Dabar, Massugradæ filius, ex gente Masinissæ, ceterum materno genere impar; pater ejus ex concubina ortus erat; Mauro ob ingenii multa bona carus acceptusque: quem Bocchus fidum Romanis multis antea tempestatibus expertus, illico ad Sullam nunciatum mittit, paratum sese facere, quæ populus Romanus vellet: colloquio dicem, locum, tempus ipse dilegeret: consulta sese omnia cum illo integra habere, neu Jugurthæ legatum pertimesceret; quo res communis licentius gereretur; nam ab insidiis ejus aliter caveri nequivisse. Sed ego comprior, Bocchum magis Punica fide, quam ob quæ prædicabat, simul Romanos & Numidam spe pacis adtinuisse, multumque cum animo suo volvere solitum, Jugurtham Romanis, an illi Sullam traderet: lubidinem advorsum nos, metum pro nobis suasisse.

CIX. Igitur Sulla: "pauca coram Aspare locuturum; cetera occulte, aut nullo, aut quam paucissimis præsentibus:" simul edocet, quæ responderentur. Postquam, sicuti voluerat, congressi, dicit: "se missum a Consule venisse quæsitum ab eo, pacem, an bellum agiturus foret. Tum REX, UTI PRÆCEPTUM, post diem decimum redire jubet; ac nihil etiam nunc decrevisse, sed illo die respondurum." deinde ambo in sua castra digressi. Sed ubi plerumque noctis processit, Sulla a Boccho occulte arcessitur: ab utroque tantummodo fidi interpretes abhibentur: præterea Dabar

Dabar internuncius, sanctus vir & ex sententia ambobus. Ac statim sic Rex incipit.

CX. " Nunquam egoratus sum fore, uti Rex
 " maxumus in hac terra, & omnium, quos no-
 " vi, privato homini gratiam deberem. Et her-
 " cle, Sulla, ante te cognitum, multis oranti-
 " bus, aliis ultro egomet opem tuli, nullius
 " indigui. Id imminutum, quod ceteri dolere
 " solent, ego lætor: fuerit mihi eguisse ali-
 " quando amicitia: tuæ, qua apud animum me-
 " um nihil carius habeo. Id adeo experiri li-
 " cet: arma, viros, pecuniam, postremo quid-
 " quid animo lubet, sume, utere: &, quoad vi-
 " ves, numquam redditam gratiam putaveris;
 " semper apud me integra erit: denique nihil,
 " me sciente, frustra voles. Nam, ut ego æ-
 " stumo, Regem armis, quam munificentia,
 " vinci, minus flagitiosum. Ceterum de re pu-
 " blica vestra, cujus curator huc missus es, pau-
 " cis accipe. Bellum ego populo Romano ne-
 " que feci, neque factum umquam volui: finis
 " meos advorsum armatos armistutus sum. Id
 " omitto, quando vobis ita placet: gerite, uti
 " vultis, cum Jugurtha bellum. Ego flumen
 " Mulucham, quod inter me & Micipsam fuit,
 " non egrediar, neque Jugurtham id intrare
 " sinam. Præterea si quid meque vobisque di-
 " gnum petiveris, haud repulsus abibis. "

CXI. Ad ea Sulla pro se breviter & modice;
 de pace & de communibus rebus multis disle-
 ruit. Denique Regi parefacit, " quod pollicea-
 " tur, senatum & populum Romanum, quoni-
 " am amplius armis valuissent, non in gratiam
 " habituros: faciundum aliquid, quod illorum
 " magis, quam sua, retulisse videretur; id adeo

“ in promptu esse, quoniam Jugurthæ copiarum
 “ haberet: quem si Romanis tradidisset, fore;
 “ uti illi plurimum deberetur; amicitiam, fœ-
 “ dus, Numidiæ partem, quam nunc peteret,
 “ ultro adventuram. REX PRIMO NEGITARE:
 “ adfinitatem, cognationem, præterea fœdus
 “ intervenisse: ad hoc metuere, ne fluxa fide
 “ usus, popularium animos avorteret; quis &
 “ Jugurtha carus, & Romani invisi erant. ”
 Denique sæpius fatigatus, leniter & ex volun-
 tate Sullæ omnia se facturum promittit. Ce-
 terum ad simulandam pacem, cujus Numida,
 defessus bello, avidissimus, quæ utilia visa,
 constituunt. Ita, composito dolo, digrediun-
 tur.

CXII. At Rex postero die Asparem, Jugur-
 thæ legatum adpellat: “ sibi per Dabarem ex
 “ Sulla cognitum, posse conditionibus bellum
 “ poni: quamobrem Regis sui sententiam ex-
 “ quireret. ” Ille lætus in castra Jugurthæ
 venit. Deinde ab illo cuncta edoctus, prope-
 rato itinere, post diem octavum redit ad Boc-
 chum, & ei nunciat, “ Jugurtham cupere o-
 “ mnia, quæ imperarentur, facere; sed Mario
 “ parum confidere: sæpe antea cum imperato-
 “ ribus Romanis pacem conventam frustra fu-
 “ isse. Ceterum si ambobus consukum & ra-
 “ tam pacem vellet, daret operam, ut una ab
 “ omnibus, quasi de pace, in colloquium veni-
 “ retur; ibique sibi Sullam traderet. cum ta-
 “ lem virum in potestatem haberet, fore, uti
 “ jussu senatus atque populi Romani fœdus
 “ fieret: neque hominem nobilem, non sua i-
 “ gnavia, sed ob rempublicam, in hostium po-
 “ testate relictum iri.

CXII.

CXIII. Hæc Maurus secum ipse diu volvens tandem promisit. ceterum dolo, an vere, parum comperimus. Sed plerumque regiæ voluntates, ut vehementes, sic mobiles, sæpe ipsæ sibi adversæ. Postea tempore & loco constituto, [in colloquium uti de pace veniretur] Bocchus Sullam modo, modo Jugurthæ legatum adpellare, benigne habere, idem ambobus polliceri. Illi pariter læti, ac spei bonæ pleni. Sed nocte ea, quæ proxima fuit ante diem colloquio decretum, Maurus adhibitis amicis, ac statim immutata voluntate, remotis, dicitur secum ipse multa agitavisse, voltu corporis pariter, atque animo varius: quæ scilicet, tacente ipso, occulta pectoris patefecisse. Tamen postremo Sullam arcessiri jubet, & ex ejus sententia Numidæ insidias tendit. Deinde, ubi dies advenit, & ei nunciatum est, Jugurtham haud procul abesse; cum paucis amicis & Quæstore nostro, quasi obviis honoris causa, procedit in tumultum, facillimum visu insidiantibus. Eodem Numida cum plerisque necessariis suis, inermis, ut dictum, accedit; ac statim, signo dato, undique simul ex insidiis invaditur. Ceteri obruncati: Jugurtha Sullæ vinctus traditur, & ab eo ad Marium deductus.

CXIV. Per idem tempus adversum Gallos ab ducibus nostris, Q. Cæpione & M. Manlio male pugnatum. quo metu Italia omnis contremuerat. Illique & inde ad nostram memoriam Romani sic habuere: alia omnia virtutis prona esse; cum Gallis pro salute, non pro gloria certare. Sed postquam bellum in Numidia confectum, & Jugurtham vinctum adduci

adduci Romam nunciatum est ; Marius Consul
absens factus, & ei decreta provincia Gallia.
isque Kalendis Januariis magna gloria Con-
sul triumphavit. Ea tempestate spes atque o-
pes civitatis in illo sitæ.

F I N I S

